THE

PRINCESS OF WALES

SARASWATĪ BHAVANA TEXTS

*No. 59.*

---

THE

# SĀṂKHYATATTVĀLOKA

---



[GOVER]NMENT SANSKRIT LIBRARY,

BENARES.

---

Price, Rs.1-6-0]

THE

PRINCESS OF WALES

SARASWATĪ BHAVANA TEXTS

*No. 59.*

Edited by

Mahāmahopādhyāya

GOPI NĀTH KAVIRĀJA, M. A.

THE

# SĀṀKHYATATTVĀLOKA

Published by

The Superintendent, Printing and Stationery,

Government Press, Allahabad.

Printed by K. B. Pawagi

at the Hitchintak Press, Ramghat, Benares City.

1936.

8/3866 - Acc.

श्रीः

# सांख्यतत्त्वालोकः

सांख्ययोगाचार्य श्रीमत्स्वामिहरिहरानन्दारण्यविरचितः ।

'रायबहादुर'-'एम. ए.'-'पी. एच-डी.'-इत्युपाधिधारिणा

यज्ञेश्वर घोषेण सम्पादितः ।

---

THE

# SĀṀKHYATATTVĀLOKA

BY

SĀṀKHYAYOGĀCĀRYA

ŚRĪMAT SWAMĪ HARIHARĀNANDA ĀRAṆYA

Edited with an Introduction

by

Rai Bahadur Jagñeśwar Ghosh, M. A., Ph. D.,

*Late Principal, Ananda Mohan College, Mymensing ( Bengal ),*

Author of

A study of Yoga,

Sāṁkhya Sūtras of Pancaśikha

and other ancient sages,

etc. etc.

---

1936

## Foreword.

The Sāṅkhya system of thought is believed to have been the earliest attempt at methodical philosophy in ancient India, but unfortunately the writings of the earlier exponents of the school till the days of Īśvara Kṛṣṇa have totally disappeared, except in isolated fragments or stray references incorporated in subsequent works. The names of Pañchaśikha, Āsuri, Vārṣagaṇya, Jaigīṣavya, Vindhyavāsin, Janaka, Parāśara and other ancient teachers, whose teachings in their totality have become lost to us, are consequently almost empty names today. The Sāṅkhya Kārikās associated with the name of Īśvara Kṛṣṇa referred to above and Vyāsa's commentary on Patañjali's Yogasūtras are probably the only two valuable sources of our present knowledge of Sāṅkhya. Subsequent booklets, e.g. Sāṅkhyapradīpa, Sāṅkhyasāra, Tattvayāthārthyadīpana, etc, may be ignored as lacking in thoroughness, consistency and originality.

In the paucity of Sāṅkhya literature therefore any work which claims to represent the system consistently and in an integral manner is certainly a welcome addition to our knowledge. Hence the publication of the following pages which have proceeded from the pen of one of the foremost Sāṅkhya teachers of

modern India does not, I believe, call for any special apology.

The saintly author, who is well known to the world of Indian philosophical scholarship for his masterly annotations on Vyāsa's Commentary on Patañjali's Yogasūtras—a work which may be described as a veritable monument of industry, erudition and philosophical insight and is the result of years of deep meditation in an ascetic life devoted to a pursuit of knowledge—and for other valuable contributions to Sāṅkhya-Yoga philosophy, is living now in almost absolute seclusion in the Santal Perganas (Kāpila Matha, Madhupur, E. I. Ry. ). He has cut himself off entirely from the outside world except for short interviews with advanced enquirers on the spiritual path, for whom his helpful suggestions are always available.

It is therefore to be hoped that the booklet, as coming from the pen of a practical Yogin whose deep personal experiences stand behind all his utterances, will prove useful and illuminating to the earnest seekers after Truth.

Government Sanskrit College,<br>Benares.<br>1-1-1936. } **Gopinath Kaviraj.**

# Introduction.

The method of presentation of Sāṁkhya principles in the *Sāṁkhyatattvāloka* is strikingly original. The saintly author has drawn, of course, on the highest authorities for his materials. But he has rethought and re-presented them with an eye on the peculiar difficulty of modern students who are often betrayed by the familiar terms that are used in special senses in Sāṁkhya. Earlier writers did not define them with sufficient precision probably because its fundamental doctrines were well known to those whom they addressed. But guidance in this respect is very necessary now, as even advanced students are apt to take such terms in their ordinary acceptation. The exposition here is full but not discursive, correct but not loaded with details. The logical coherence and clarity of the treatise are, indeed, as remarkable as its conciseness. And those who follow the explanations carefully will find that there is no justification for the view so often expressed that Sāṁkhya is a compound of materialism and idealism with materialism as the dominant element. There is a valuable appendix to this work in the original edition, which describes the *yogic* processes that enable the devotee to have direct apprehension of subtler forms of reality. But it is in Bengali and closed, therefore, to those who

do not know the language. The leading ideas of the treatise are given below in English in the order in which they occur there, for the benefit of readers who are imperfectly acquainted with Sanskrit. This compendium will have answered its purpose if it can persuade them to make a close study of the text

1 The ego is known by introspection and not by the senses. We get some idea of what genuine self-revelation is like when the ego turns back thus to comprehend itself. Revelation is ordinarily of two kinds. Objects are revealed one after another by the ego or cognitive principle (*buddhi*), and the latter is revealed more or less at the same time in its successive modifications.

2. But genuine self-revelation is impossible so long as the mind (*citta*) is emergent or active, since its incessant mutations obscure the view just as the image of the sun in a sheet of water is broken up or distorted when it is ruffled by waves. In fact, such self-revelation as there is in this emergent state amounts to the reflection that I am an individual or that I am the cogniser or that I am the agent or that I have slept well or ill. And in all these cases introspection is virtually retrospection, coloured however slightly by some reference to the non-ego which furnishes the limiting condition of the resulting self-knowledge. But

when psychoses of every type have been completely inhibited and the psychical and psycho-physical powers operative therein have disappeared in consequence for the time being, then there is a revelation of the Self which is not tainted or determined by any conception of the not-self. And the Self thus revealed or the revelation thereof ( for it is nothing but the revelation) is the *Puruṣatattva* of Sāṁkhya. It differs from ordinary consciousness by being simple or free from every vestige of duality and immutable.

3. Mutation may be of two kinds. Where the object is a compound, any of its components may change thus causing a change in it. Where, however, it is simple, its form or position may alter or the mere lapse of time may cause such modifications of it as are expressed by the distinction between new and old.

4. But the Self is not composite and so mutation of the first kind is not possible in it. And it is not limited because all sense of duality is absent from its revelation. Hence change of form and position is equally impossible so far as it is concerned. The *Yoga-Bhāṣya* hits off its character justly in the observation that the Self is pure, immutable and infinite. Time does not limit it, because of time we can form no idea apart from the sequence of momentary and diverse psychoses,

while self-revelation being immutable does not involve such succession and since it is consciousness after all or rather its essence, it cannot be regarded as extending over so much space or having any particular form like external objects. In fact, it cannot be conceived as covering even infinite space without introducing a foreign idea into it and thus rendering it composite. The Scriptures say that the Self is beyond space, and so there is no excuse for maintaining that it pervades all space and is common to all creatures. The Sāṁkhyas are justified, therefore, in concluding that there are many such selves, in fact, as many as there are individuals.

5. It may be objected that the multiplicity of the Selves, would militate against their several infinitude. Multiplicity, however, is evidence of finitude in the case of extended or material objects that must occupy different portions of space, and in that of successive mental facts which belong to different points of time that lie outside one another. But the Awareness here referred to does not mutate like them and is independent of all sense of duality.

6. So it is reasonable to conclude that many Selves exactly alike are present at the same time. And there is a well-known passsage in the Scriptures that supports this view.

7. There are, indeed, passages in them that des-

cribe the Self as one or without a second. But they have been authoritatively interpreted as referring to the absence of every sense of duality from unqualified Awareness or to its absolute similarity in all individuals. Where, again, pervasiveness and oneness are mentioned as attributes, it is the Deity (*Īśvara*) who is described and extolled, and the Deity is different from the ultimate and unconditioned principle known as *Puruṣa*.

8. It may be thought that *Puruṣa* remains immutable so long as mental processes are inhibited and that He mutates when the mind is emergent. But this is not correct, as the knowledge that originates in the stimulation of the sense-organs is completed when it is appropriated by the cognitive principle (*buddhi*) or ego. In fact, knowing of all sorts has its consummation in apperception wherein the cognitive principle or the ego is identified with the immutable cause of all knowledge including the knowledge of the ego itself.

9. When complete inhibition of mental processes has been perfected by practice and the stage has been thus reached which is known as *nirodha samādhi*, the consciousness of the ego sheds its changeful character and there remains in consequence only undisturbed or unbroken Self-revelation, which in fact it is originally or intrinsically. The mind and the sense-organs melt at the same time into what is imperceptible. This imper-

ceptible condition of theirs is known as *Prakṛti* and is characterised as both real and unreal in as much as they reappear when inhibited temporarily but disappear for all time when the Self shines forth in uninterrupted and unceasing splendour as unconditioned Awareness. The argument is that there must be an incognisable something behind since they emerge under certain conditions out of obscurity while the fulness of reality cannot be ascribed to that something as their complete eradication is possible. The Scriptures describe *Puruṣa* as different from sense-impressions, constant, beginning-less, endless and incapable of decay, and *Prakṛti* as superior to or more real than the sense-organs or the mind or their objects since all of them spring out of it. And as regards these evolutes, there is the statement that they arose out of an inarticulate homogeneity and became diverse under the vivifying influence of *Puruṣa* or unconditioned Awareness.

10. The recipient of experience ( *Grahītā* ) is the active and mutating I-sense or what is ordinarily called self-consciousness. It is in evidence whenever the mind and the sense-organs are at work and is, in fact, the hypostasis of the sense of appropriation or apprehension that belongs to the cognitive principle.

11. The mutating I-sense is an aggregate of three different principles. First, there is the capacity for

expression or appearance as a modification of the ego. Then there is the capacity for mutation, and lastly there is the capacity for passing out of consciousness and remaining conserved as a latency. These are known respectively as *sattva, rajas,* and *tamas,* and they are the ultimate constituents of all sorts of evolutes

12. These three, which are known as the *guṇas,* are unequally balanced in the mind and the sense-organs and their objects But they are present as inseparable concomitants throughout the phenomenal world, so that species and individuals differ from one another only in the relative proportion of these.

13. Two different objects are attained owing to the presence of *Puruṣa, viz.,* experience attended by pleasure or pain *( bhoga )* and liberation *( apavarga ),* and every effort to attain them centres round the I-sense or consciousness of the ego. In experience there is identification of *Puruṣa* with modes of the *guṇas* while in liberation there is a clear realisation of *Puruṣa* as the immutable cause of all experience, and besides these two there are no other forms of consciousness. Of evolutes then there is an efficient as well as a material cause. The latter is primarily unconscious and imperceptible, while the former as unconditioned Awareness is a constant, inward light. As these causes are diametrically opposed to each other, the evolutes

exhibit in consequence a threefold character, *viz.*, consciousness as representing *Puruṣa*, insensibility as representing *Prakṛti* and an ever-varying relation between the two which results in the revelation of that which is obscure and in the obscuration of that which has been revealed.

14. The I-sense, the first of evolutes is called *Mahat.* All sorts of cognition and activity are completed with reference to it, and it is, in fact, the recipient of experience. When the mind is focussed on the I-sense, the pure apperception that follows is known as *Mahattattva.*

15. *Buddhitattva* and *Liṅgamātra* are different names of the same principle, which is called *Buddhi* when attention is directed to the fact that perception of every kind involves apperception, and *Mahat* when the consciousness of the ego is so complete as to exclude all other ideas.

16. This *Buddhi* is closer to or more like *Puruṣa* than anything else, and it is capable, therefore, of revealing other things.

17. The ego *in transitu* is called *Ahaṁkāra.* It arrogates to itself characters that do not belong to it and thus establishes relations with the non-ego of the types, 'I am this or that' and 'I have this or that'.

18. The faculty that conserves impressions of the non-ego in relation to the ego is known as *hṛdaya* or *manas*. But this *manas* wherein countless impressions of this sort lie latent is not the leader or guide of the external organs *(bahyendriyas )*.

19. *Mahat, Ahaṁkāra* and *manas* are instrumental in achieving the two ends of the individual already mentioned ( sec. 13 ). Hence they are called *Karaṇas* ( instruments or organs ). And since they occupy an intermediate position between *Puruṣa* and the organs of activity and sensation, they are collectively known as *Antahkaraṇa* ( internal organ or instrument ).

20. When the dynamic ego or the capacity for apprehension of the non-ego, that occupies and animates the sense-organs ( *jñānendriyas* ), is stimulated by some movement in the external world, it carries the stimulus to the ego *in situ* or the pure ego ( *ātmapratyaya* ). And since an appeal to it, which is capable of revealing things, results in knowledge, the stimulus thus transmitted is followed by cognition ( *jñāna* ). When, again, the same dynamic ego relates the pure ego to what is different from it, the result is effort or activity (*pravṛtti* or *ceṣṭā*). And the persistence in undistinguished obscurity of these modes of consciousness or of assimilation of the non-ego to the ego is conservation ( *sthiti* ).

2

21. *Buddhi, Ahamkāra* and *Manas* are always conjoined so that modification of any of them involves the modification of the other two.

22. *Sattva* dominates in cognition, *rajas* in activity and *tamas* in conservation from which activity is not completely absent though it is imperceptible.

23. The undiscriminating identification of Pure Awareness ( *dṛk śakti* ) with the more or less mechanical capacity for empirical consciousness ( *darśana śakti* ) or in other words, the confusion between unconditioned Awareness and the organs of limited knowledge is called *Asmitā*. It results in such convictions as 'I am endowed with the power of seeing or hearing,' and it is, in fact, the material of which the mind and the organs are composed.

24. Of this *asmitā*, there are, broadly speaking, two types of modification. One of these develops the capacity for perceiving the truth or apprehending the reality behind the fleeting shows of things and is called *akliṣta vidyā pariṇāma*. The other multiplies relations with the non-ego and is called *kliṣta avidyā pariṇāma* because it multiplies suffering as well.

25. The contact of *antahkaraṇa* with objects outside it results in the evolution of three sets of external organs ( *bāhya karaṇas* ), wherein its three cons-

tituents are differently represented. They are the organs which give us our knowledge of external objects and are known as *jñānendriyas*, the organs of voluntary movement which are known as *karmendriyas* and those that are instrumental in building up, maintaining and developing the body and are known as *prāṇas*. *Sattva* is dominant in the first, *rajas* in the second and *tamas* in the third.

26. The aggregate of internal modifications of the *antahkaraṇa* consequent on contact with the external world is known as *citta*. As this *citta* lives and thrives on materials furnished by the external organs and directs their operations, it is known as their leader. The modifications which go to make it up are of two kinds, viz, functions or processes ( *śakti vṛttis* ) and states or attendant conditions ( *avasthā vṛttis* ). Both facts of consciousness and latent impressions of them belong to *antahkaraṇa*. But the former, comprehending as they do cognition and conation, are referred to *citta* while conservation of these as latencies is referred to *hṛdaya*.

27. Cognition ( *prakhyā* ), conation ( *pravṛtti* ) and conservation ( *sthiti* ) are each of five different kinds. Of the first, the varieties are correct cognition of facts ( *pramāṇa* ), recollection ( *smṛti* ), correct cognition of activities ( *pravṛtti vijñāna* ), formation

of abstract notions which do not correspond to reality but have a certain utility ( *vikalpa* ) and incorrect apprehension of facts *(viparyaya)*. The second includes volition *(saṁkalpa)*, constructive imagination (*kalpanā*), the effort needed to move the neuro-muscular apparatus in voluntary activity ( *kṛti* ), doubt and hesitation ( *vikalpana* ) and futile effort like that of which we have experience in dreams ( *viparyasta ceṣṭā* ). And the third is made up of latent impressions of cognition and recollection, of activity in the widest sense, of abstract thinking, of doubt and hesitation and of idle fancies.

28. *Pramā* is correct knowledge of what was not known before. The process that leads up to such knowledge is called *pramāṇa* which is classed under three heads, viz., *pratyakṣa* ( direct apprehension ), *anumāna* (illation) and *āgama* ( receipt of knowledge from an authority unimpeachable to the listener ). *Pratyakṣa* is perception in which materials furnished by the sense-organs are worked up by the higher powers into images of objects having determinate properties and belonging to definite classes. It is to be distinguished, therefore, from *ālocana* which gives unsifted and unclassified information, such as is obtained through the sense-organs alone.

29. *Anumāna* (illation) is passage from the known

to the unknown, and we have it when we infer the presence of a thing from the absence of another or its absence from the presence of the latter or their presence or absence at the same time from the observation that they have been so related in the past. *Agama* is irresistible impression on the minds of hearers made by the words of a superior being who is desirous of communicating his convictions and capable at the same time of so communicating them as to overpower the hearer's ability to sift evidence and to compel him to accept the communication *in toto* on trust.

30. *Pratyakṣa* gives us particular and definite knowledge the whole of which cannot be communicated by means of words. *Anumāna* and *āgama* furnish only general information as they are based on language. This general information lacks the richness and fulness of perceptual knowledge.

31. *Smṛti* is the faithful and complete reproduction in consciousness of the latent impressions of a previous experience.

32. *Pravṛtti vijñāna* includes consciousness of voluntary activity in all its stages and forms and the indistinct apprehension of activities that are automatic or involuntary in character.

33. *Vikalpa* is the modification of *citta* caused by

the apprehension of terms that do not answer exactly to realities but are often helpful in the comprehension of these. Time and space as ordinarily understood are illustrative of this process, as the past and the future are not realities while space disappears if the sights and sounds that seem to fill it are removed.

34. *Viparyyaya* is the reproduction in consciousness of a thing as other than what it is. To assume that the mind, sense-organs and the body constitute the Self is the fundamental *viparyyaya*.

35. *Saṁkalpa* is the association of the ego with the thought of some future activity remembered or imagined. *Kalpana* is the effort involved in putting together images of things which have been witnessed apart from one another. *Kṛti* is the effort consequent on desire and directed to the appropriate organs for the production of the wished-for result. In *vikalpana* the mind wanders unsettled between different possibilities of thought or action. *Viparyyasta-ceṣṭā* is exemplified in the impossible feats that we perform in dreams.

36. The *avasthā vṛttis* are nine in number, three of them relating to cognition, three to activity and the rest to the physiological structure. They give us no new information about the world, but simply indicate

the states that the mind is in during psycho-physical operations of different kinds.

37. Of these *sukha* ( pleasure ), *duhkha* ( pain ) and *moha* ( stupor ) relate to cognition, every form of which is either pleasurable or painful or stupefying. *Sukha* is due to stimulation by things that are beneficial to the system. Things that are injurious to it cause *duhkha* while *moha* is the stupor that results out of excess of *sukha* or *duhkha*.

38. *Rāga, dveṣa* and *abhiniveśa* are related to the practical side of our nature. *Rāga* is tendency to activity following on recollection of past pleasure. *Dveṣa* is tendency to activity following on recollection of past pain. And *abhiniveśa* is undefined feeling that accompanies instinctive or automatic activity.

39. *Jāgrat, svapna* and *suṣupti* are psycho-physical states. In the *Jāgrat* state the seats of the mind and the senses are alert. In *svapna* the sense-organs and those of voluntary activity are inert so that the organs of thought work without such restraint as they impose. In *suṣupti* or *nidrā*, the organ of thought and the sense-organs are all of them inactive though some consciousness exists of this general inactivity. The truth is that each of these states is present to unconditioned Awareness, so that there is nothing like absolute unconsciousness.

40. *Vyavasāya* is the name given to the conjoint action of a number of faculties belonging to *citta*. This conjoint action may be of three different kinds, viz., *sadvyavasāya* or direct perception of something that is present, *anuvyavasāya* or reflection and *aparidṛṣṭa vyavasāya* or undistinguished activity which keeps alive or invests with some sort of consciousness latencies of all kinds.

41. Among external organs, the ear, skin, eye, tongue and nose are known as *jñānendriyas* ( sense-organs ), and these are the channels of direct knowledge of the external world. External objects being essentially active appeal to the dynamic ego which vivifies these sense-organs. The dynamic ego affects the I-sense or self-consciousness and thus leads to the apprehension of those external objects.

42. The ear, skin, eye, tongue and nose receive impressions from outside that are converted in the manner just described into sensations of sound, temperature, light, taste and smell. The order in which they have been enumerated here shows their relative importance as sources of knowledge of the world outside. The skin gives only thermal sensations, those of pressure, weight and hardness being due to the activity of the *karmendriyas* and the *prāṇas*.

43. The *karmendriyas* are the organs employed

in speech, manipulation, locomotion, excretion and procreation. By manipulation *( śilpa )* is here meant putting things where they are needed, and it may be done by other organs than the hands though these are usually employed. The sense of contact is common to all of them, and it serves as a guide to their movements.

44. The *prāṇas* are the third set of external organs, and they are so classed because they deal with external objects for the sake of the body. Their common function is technically known as *dhāraṇa* or *bidhāraṇa* which includes construction, development and maintenance. They too are five in number like the *jñānendriyas* and the *karmendriyas*, and their names are *prāṇa, udāna, vyāna, apāna and samāna.*

45. The *ādya prāṇa* builds up, develops and maintains the organs that are the seats of the special sensations, though its principal function is to do these things for the parts of the body in which hunger, thirst and craving for respiration are located.

46. *Udāna's* principal function is confined to the afferent nerve within the spinal chord which is known as *suṣumnā*. But it has charge so to say of all the organs that are seats of general sensations.

47. *Vyāna* is chiefly concerned with the voluntary muscles and the efferent nerves with which they are

connected, though its field of activity extends also to the neuro-muscular system that is operative in involuntary movements.

48. *Apāna's* work is with the portions of the body that separate and sort different kinds of excreta (sweat, urine, fæces, etc.) as a preparatory step to their elimination from different parts of the body. It is operative chiefly in the kidneys and the intestines though there is no portion of the body that is exempt from its activity.

49. *Samāna* is at work wherever blood, flesh, humours, etc. are manufactured in the body, its function being to convert what is taken in as food, drink and breath into materials of the body.

50. The seats of the five *prāṇas* make up the whole of the body as there is no part of it which is independent of the operation of all of them.

51. The five *prāṇas* are modifications of the *antaḥkaraṇa,* being in reality the forms which the dynamic ego assumes and maintains with the help of *hṛdaya* for the continuance of its relations with the external world.

52. The capacity for revelation is greatest in the *jñānendriyas* while activity and inertness are subordinate to it. Activity predominates in the

*karmendriyas*, the other two being less conspicuous. But insensibility is the dominant feature in the *prāṇas*; such revelation as there is, is slight and their activity is not initiated or controlled by volition.

53. *Viṣaya* or the object of experience arises out of the relation between the organs of apprehension and that towards which they are directed. The object as it is in itself or the ultimate cause of appearance cannot be directly known, though inference enables us to determine its nature. One may perceive, indeed, subtler and subtler forms of appearance by the process of concentration known as *samādhi* in which the organs of knowledge attain the highest efficiency; but the reality behind appearances can never be directly known.

54. Objects appear to us under three different aspects. First of all there are their specific properties or distinctions in respect of sound, temperature, light, taste and smell. Then there are their mutations and lastly there are their forms of inertness such as hardness, fluidity, mobility, etc.

55. The second and third aspects of external objects are perceived only as concomitants of the first. And since they never appear independently, it is reasonable to study external objects with special reference to the first and to hold that the other two co-exist

with it in a general way as mutation and obstruction. Objects thus conceived fall under five classes corresponding to the distinctions between sound, temperature, light, taste and smell. So it is concluded that their constituents are five different elements, each of which has one of these as its distinctive property. These elements are known as *bhūtatattvas*.

56. Their names are *ākāśa*, *vāyu*, *tejas*, *ap* and *kṣiti*; but they must not be confounded on that account with the objects that are ordinarily known by these names. *Ākāśa*, for instance, is only the inanimate, mutable thing which is perceived as sounds. There is, indeed, another way of resolving objects of experience into simpler ones with which we are familiar in practical life; but in that resolution we do not get beyond compounds possessing like the objects analysed all the properties mentioned above. It has been contended, indeed, that separate objects, each having only one of these properties do not exist, but that there is only one substance whose diverse activities appear in consciousness as sound, sight, etc.; but direct perception of such a substance is impossible, and so it is idle to speculate whether it is one or many. On the other hand, the finest thing that we come across discloses to ordinary examination five different properties, and it is possible to

apprehend by a particular type of concentration known as *vitarkānugata samādhi* any one of these to the exclusion of the rest. So where the question is what may be directly perceived as constituents of external objects, it is reasonable to hold that there are five such elements.

57. The difference is in view-point. Men in practical life take particular forms of all the aspects ( like colour, weight, etc. ) as the basis of their classification of external objects and class them as gold, silver and so on. But the philosopher takes the five special sensations as the basis of classification, thus reducing the endless variety of external objects to five different elements. And the contention is that these are quite as apprehensible in their isolation as are gold and silver though the mode of apprehension must be different.

58. Sound is more clearly apprehensible and less liable to obstruction than the other properties. Besides, it may reach us from all quarters. Hence *sattva* predominates in the element called *ākāśa* wherein sounds are conceived to exist. *Vāyu* ranks next to it in this respect. After it comes *tejas* because sensations of light are more easily defeated and they are accompanied by a distinct sense of activity. After *tejas* come *ap* and *kṣiti* in the order given here, the activity which causes the sensation of taste being felt to be finer than that of which smell is the result.

59. The notes of the gamut, colours like yellow and blue, tastes like sweet and sour are specific modifications of sound, light and taste. When owing to fineness, these distinctions are lost the sensatisns do not disappear but continue to be marked off from one another as sound, light, etc. The external objects which are the causes of such relatively undefined sensations are called *tanmātras*. As the subtle is the constituent of the gross, the latter arising out of combinations of the former, the *tanmatras* must be regarded as constituents of the *bhūtas*. Just before all consciousness of the external world disappears, the sense-organs perceive owing to their extreme tranquillity subtle properties in place of the broad, changeful and sharply defined ones that form the staple of ordinary consciousness. And as pleasure, pain and stupor arise out of diversities of perceptions, the *tanmātras* cannot evoke these feelings in us. They are five in number, viz., *śabda tanmātra*, *sparśa tanmātra*, *rūpa tanmātra*, *rasa tanmātra* and *gandha tanmātra*. And it is possible to apprehend them directly by the concentration known as *vicārānugata samādhi*.

60. Anything subtler than the *tanmātras* cannot be directly perceived. But the *indriyas* ( sense-organs ) that perceive them are known to be modifications of the ego. And whatever stimulates or appeals

to the *indriyas* must be of the same character as they. In other words, a mind alone can affect other minds. It follows that external objects or objects that are perceived through the sense-organs are, like the latter, modifications of the ego.

61. Of existence as an abstract quality there can be no knowledge for we always feel that something more or less definite exists. So we must conclude that there is something definite which appeals to our sense-organs. But sound, colour, etc. cannot be ascribed to it because it is that out of which they arise. So it must be mind ( or mental processes ), for we know nothing besides mind and its objects.

62. The Being whose thoughts appear as objects to us is known as *Virāṭ Puruṣa*, for he is incomparably greater than ourselves. It is his *antaḥkaraṇa*, or rather his ego as going out of itself that composes our world.

63. Those who hold that the world has been created by the will of some Being must subscribe to this view, for will belongs to the mind, and if it is both the material and the efficient cause of the world, the world must be mental in its composition in the last resort. *Virāṭ's abhimāna* ( or thoughts about a non-ego ) is known as *bhūtādi* as it forms the essence of what is

59. The notes of the gamut, colours like yellow and blue, tastes like sweet and sour are specific modifications of sound, light and taste. When owing to fineness, these distinctions are lost the sensatisns do not disappear but continue to be marked off from one another as sound, light, etc. The external objects which are the causes of such relatively undefined sensations are called *tanmātras*. As the subtle is the constituent of the gross, the latter arising out of combinations of the former, the *tanmatras* must be regarded as constituents of the *bhūtas*. Just before all consciousness of the external world disappears, the sense-organs perceive owing to their extreme tranquillity subtle properties in place of the broad, changeful and sharply defined ones that form the staple of ordinary consciousness. And as pleasure, pain and stupor arise out of diversities of perceptions, the *tanmātras* cannot evoke these feelings in us. They are five in number, viz., *śabda tanmātra*, *sparśa tanmātra*, *rūpa tanmātra*, *rasa tanmātra* and *gandha tanmātra*. And it is possible to apprehend them directly by the concentration known as *vicārānugata samādhi*.

60. Anything subtler than the *tanmātras* cannot be directly perceived. But the *indriyas* ( sense-organs ) that perceive them are known to be modifications of the ego. And whatever stimulates or appeals

to the *indriyas* must be of the same character as they. In other words, a mind alone can affect other minds. It follows that external objects or objects that are perceived through the sense-organs are, like the latter, modifications of the ego.

61. Of existence as an abstract quality there can be no knowledge for we always feel that something more or less definite exists. So we must conclude that there is something definite which appeals to our sense-organs. But sound, colour, etc. cannot be ascribed to it because it is that out of which they arise. So it must be mind ( or mental processes ), for we know nothing besides mind and its objects.

62. The Being whose thoughts appear as objects to us is known as *Virāṭ Puruṣa*, for he is incomparably greater than ourselves. It is his *antaḥkaraṇa*, or rather his ego as going out of itself that composes our world.

63. Those who hold that the world has been created by the will of some Being must subscribe to this view, for will belongs to the mind, and if it is both the material and the efficient cause of the world, the world must be mental in its composition in the last resort. *Virāṭ's abhimāna* ( or thoughts about a non-ego ) is known as *bhūtādi* as it forms the essence of what is

perceptible by us. Thus what is capacity for revelation becomes capacity for being revealed when this mutating ego is objectified, and under the same condition effort appears as activity and its absence as inertia. Time is concieved as the receptacle of mental processes and space as the receptacle of objects which are, after all, mental processes objectified.[1] And since there is no limit to their mutation, time and space are felt to be infinite.

64. The objects of experience are not different in character from the elements of which they are composed since there is no property in the former that may not be found in the latter. Such difference then as appears between them is due to the circumstance that our gross and unsteady *indriyas* mix up the three different aspects of things.

65. As *Puruṣa* and *Prakṛti* are the ultimate and only causes of all forms of existence and as they must be regarded as beginningless, the series of evolutes too must be regarded as beginningless. The organs and faculties of the organism as consolidated by the *tanmātras* form the *liṁga śarīra*. As the *liṁga śarīras* are countless owing to the circumstance that their constituents are inexhaustible, there are countless individuals.

The *guṇas* may combine in all sorts of proportion. Hence there are innumerable varieties of organs and faculties with the result that there are innumerable species of living beings. And for the same reason as also because the *guṇas* are inexhaustible there are numberless worlds with an infinite variety of things in each of them.

66. The cognitive principle and other evolutes may suffer disintegration in two different ways. *Yoga* ( inhibition of all mental processes ) may enable the devotee to dissolve the *liṁga śarīra*, or it may break up owing to lack of objects of experience. The organs and faculties die then of inanition as their essence is activity. But they are not completely destroyed in this way as they spring into existence when objects of experience reappear.

67. Objects of experience, being essentially forms of activity, disappear when the mind of the *Virāṭ* sinks into quiescence. And they appear when it emerges or becomes active. Their appearance evokes kindred activity in us and thus causes the emergence of our organs and faculties.

68. Dreaming is midway between sleeping and waking, as the mind remains active in it while the sense-organs lose their functional tone. There must

be a similar state in the mind of the *Virāṭ* as it is constituted like ours. The images that sprout up in this state become the *tanmātras* when objectified.

69. The world of material things with properties like hardness, fluidity and mobility comes into existence when the activities set up by His thoughts and perceived by us are relatively gross.

70. The following account in Smṛti of the genesis of the material world is quite in accordance with Sāṁkhya doctrine :— What existed at the outset can be defined only in terms of negation such as devoid of life and light, undefined or formless like space, without movement and featureless like profound sleep. Then came into existence water which was like darkness, and the disturbances in that water produced wind. Next there was a blazing fire owing to the struggle between wind and waves, and the three then strove with one another and added to the disturbance. The fire condensed by contact with the wind, and the liquid portion of it ultimately solidified, became the home of living beings. This account when properly interpreted shows how the luminaries came into existence and how some of them became habitable after losing their heat.

71. The visible world is but a quarter of the cosmos, the rest forming the celestial regions of which

the best part is known as *satyaloka*. This is established in the cognitive principle or self-consciousness of the *Viraṭ* and is, therefore, the central thing in the cosmos as self-consciousness is the central thing in all mental activity.

72. After the appearance of the cosmos in consequence of the mental activity of the *Viraṭ*, *Hiraṇyagarbha* made His appearance endowed with omniscience and omnipotence, which He had acquired in a previous cycle, and He rules the worlds and the heavens and all that live in them. But experience and deliverance from its trammels are the concern of these subordinate individuals, and they work out their destiny without interference, *Hiraṇyagarbha* simply providing them with what they need for the purpose. This is what is beneficial for all of them and so He is content with providence of this sort. Some are of opinion that He is the same as the *Virāṭ* while others hold that they are different personages.

Jajneswar Ghosh.

ॐ नमः परमर्षये ।

# सांख्यतत्त्वालोकः ।

यथा कलावशिष्टोऽपि शशी राजत्युपप्लुतः ।
तारकादखिलात् सम्यक् प्रोज्ज्वलश्च तमोऽपहः ॥ १ ॥
कालराहुसमाक्रान्तमपि तद्वद्विभाति यत् ।
सर्वतीर्थेषु शास्त्रस्य वक्तारं कपिलं नुमः ॥ २ ॥
तत्त्वानि कुसुमानीव धीरधीमधुभृन्मुदम् ।
दधन्ति परिशोभन्ते सांख्यारामे हि कापिले ॥ ३ ॥
विभक्तियुक्तिशीलत्रिगुणसूत्रेण यो मया ।
तत्त्वप्रसूनहारोऽयं ग्रथितः संयतात्मना ॥ ४ ॥
ललामकं स एवास्तु वीर्यशीलस्य योगिनः ।
महामोहं विजेतुं यः प्रस्थितो योगवर्त्मनि ॥ ५ ॥
माल्यन्यस्तप्रवाला हि शोभासंवृद्धिहेतवः ।
मन्न्यस्तावान्तरा भेदा येऽस्तु तेषां तथा गतिः ॥ ६ ॥

असंवेद्यश्चक्षुरादिकरणैरस्मत्पदार्थः । सोऽर्थः अस्मीति भावेनैवावबुध्यते । तादृगात्मनैवात्मावबोधः स्वप्रकाशस्य लिङ्गम् । स्वप्रकाशो वैषयिकप्रकाशश्चेति द्विविधः प्रकाशः । तत्र प्रकाशकयोगात्सिद्धः वैषयिकप्रकाशो बुद्धिसमाह्वयो ज्ञाताऽज्ञातविषयः । स्वप्रकाशस्तु

स्वतः सिद्धप्रकाशः सदाज्ञातविषयः बुद्धेरपि प्रकाशकत्वात्। यथाहुः "श्चेतनावदिव लिङ्गमि"ति।

व्युत्थाने चित्तस्य क्षिप्रपरिणामित्वाचञ्चलाम्भोगतसूर्य्यबिम्बस्य स्वरूपाऽग्रहणवत् न च स्वप्रकाशोपलब्धिः। एकोऽहं ज्ञाताऽहं कर्त्ताऽहं सुखमहस्वाप्समित्यादिप्रत्यवमर्शात् व्युत्थाने चात्मावगमः। निरोधसमाधिबलाद्विलीने करणवर्गे यस्मिन्ननात्मभानशून्ये स्वचैतन्येऽवस्थानम्भवति तत्पुरुषतत्त्वम्। एकात्मप्रत्ययसारत्वात् सर्वद्वैतभानशून्यत्वाच्च स्वचैतन्यमविमिश्रमेकरसम्। अविमिश्रत्वाद् अपरिणामिनी चित् ॥ २ ॥

द्विविधः खलु परिणामः—औपादानिको लाक्षणिकश्चेति। यत्रैकाधिकोपादानसंयोगस्तस्यैवौपादानिकपरिणामसंभवः। यस्यैकमेवोपादानं न तस्यौपादानिकपरिणामः। यथा कनककुण्डलात्कङ्कणपरिणामे नास्त्युपादानपरिणामः। तत्र च लाक्षणिकपरिणामः। स हि देशकालावस्थानभेदः। द्रव्याणां द्रव्यावयवानां वा देशावस्थानभेदादाकारादिभेदाख्यः परिणामः तथा कालावस्थानभेदश्च लाक्षणिकः ॥ ३ ॥

असंयोगजत्वात् स्वचैतन्यस्य नास्त्यौपादानिकपरिणामः। असीमत्वाच्च नास्ति लाक्षणिकपरिणामो गत्याकारभेदादिरूपः। अद्वैतभानात्मकत्वात् स्वचैतन्यमसीमम्। यथाहुः "चितिशक्तिः शुद्धा चानन्ता

चापरिणामिनी चेति"। अपरिणामित्वात् कालेनाव्यपदेश्यः पुरुषः । बोधस्वरूपत्वाच्च नासौ देशव्यापी । देशव्यापित्वं बाह्यधर्मो न त्वध्यात्मधर्मः । देशाश्रयपदार्थाः सावयवाः चितिशक्तिर्निरवयवा। न चिन्मात्रभावेनावस्थितस्याऽ'हमनन्तदेशं व्याप्यास्मी' ति प्रत्ययः सम्भवेत् । यतोऽद्वैतबोधात्मके भाने कुतो देशरूपद्वैतभानावकाशः । तथा च श्रुतिः—

"एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवम् । विरजः पर आकाशादज आत्मा महान् ध्रुवः ॥" इति ॥

तस्मात् पुरुष एकः सर्वप्राणिसाधारणः सर्वदेशव्यापी चेति सिद्धान्तः परमार्थदृशि व्यर्थः न्यायेन चासङ्गतः । तत्र देशाश्रयरूपोऽपारमार्थिकत्वदोषः प्रसज्यते। न्याय्यो हि शान्तब्रह्मवादिनां सांख्यानां पुरुषबहुत्ववादः ॥ ४ ॥

बहुत्वे ससीमत्वमित्युत्सर्गो निरपवादः देशाश्रिते बाह्यपदार्थे, अदेशाश्रिते ज्ञपदार्थे तदुत्सर्गस्यापवादः । ज्ञपदार्थश्चोत्तरोत्तरकालभाविभिः परिणामैः ससीमो भवति । अपरिणामित्वादद्वैतभानशून्यत्वाच्च पौरुषबोधस्य व्यवच्छेदकहेत्वभावः ॥ ५ ॥

एतस्मादेतत्सिध्यति । स्वरूपतो देशव्यापित्वाभावात्, व्यवहारदृशि च व्यापीत्युक्ते ग्राह्यवद्देशाश्रयदोषप्रसङ्गात्, तथा च बहुत्वेऽपि ज्ञपदार्थस्य ससीमत्वदो-

षाभावात्, सर्वतस्तुल्यो बहुपुरुष इति युक्तः प्रवाद इति । श्रुतिश्चात्र—

"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां
बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाम् ।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते
जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥ इति ॥ ६ ॥

ननु "एकमेवाद्वितीय" मित्यादिश्रुतिष्वात्मन एकसंख्यकत्वमेवोद्दिष्टमिति चेन्न, तासु आत्मनि द्वैतभानशून्यत्वं पुरुषाणामेकजातिपरत्वं वोक्तं न संख्यैकत्वम् । तथा च सूत्रम्—"नाद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वादिति ।" "एको व्यापी" त्यादिश्रुतिष्वीश्वरोपाधिकस्यात्मनः प्रशंसा उपासनार्थमेवोक्ता । न ताः श्रुतय आत्मनः स्वरूपावधारणपराः । यथाहुः—"मुक्तात्मनः प्रशंसा ह्युपासा वा सिद्धस्येति ।" ईश्वरविलक्षणस्य पुरुषतत्त्वस्य स्वरूपावधारणपरा श्रुतिः यथा—"अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यते स आत्मा स विज्ञेय" इति । तथा च—

"वि मे कर्णा पतयो वि चक्षुर्वी
इदं ज्योतिर्हृदय आहितं यत् ।
वि मे मनश्चरति दूर आधीः किंस्विद्वक्ष्यामि किमु नु मनिष्ये" इति ॥

अत आत्मनो विस्तारादिसर्वग्राह्यधर्मशून्यता बहुता च सिद्धा ॥ ७ ॥

व्युत्थितायां निरुद्धायां वा चित्तावस्थायां पुरुष एकरूपेणावतिष्ठते । इन्द्रियगृहीतं विषयज्ञानहेतुचाञ्चल्यं पुरुषसन्निधौ बुद्धौ प्राकाश्यपर्यवसानं लभते । भेदविकाराविन्द्रियादिस्थितौ, नास्ति तयोः पुरुषतत्त्वासादनोपायः । यथाहुः—"फलमविशिष्टपौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोधः" इति । यथा विभिन्नवर्त्तितैले दीपशिखाभासाथैकत्वं प्राप्नुतः तथेन्द्रियेषु भिन्नरूपेणावस्थिता विषया बुद्धौ निर्विशेषं प्राकाश्यपर्यवसानरूपमैक्यमाप्नुयुः । ज्ञेयस्य ज्ञाताऽहमित्यात्मबुद्धिरेव प्राकाश्यपर्यवसानं सर्वविषयज्ञानसाधारणम् । तत्र द्रष्टा सह बुद्धेरविशिष्टप्रत्ययः । तं च प्रत्ययं विषया नातिक्रामन्ति । तस्मात् पुरुषस्य साक्षिद्रष्टृत्वं बौद्धविषयस्य च निर्विशेषदृश्यत्वमिति सम्बन्धः सिद्धः ॥ ८ ॥

निरोधसमाध्यभ्यासाच्चित्तेन्द्रियाणां प्रविलयेऽस्मत्प्रत्ययगतस्य बोधस्य स्वचैतन्यभावेन निर्विप्लवावस्थानदर्शनात्तदेवास्मत्प्रत्ययस्याविकारि स्वरूपम् । तदा लीनानि चित्तेन्द्रियाण्यव्यक्तभावेनावतिष्ठन्ते । सोऽव्यक्तभावः प्रकृतिः । यथाहुः—

"अव्यक्तं क्षेत्रलिङ्गस्थगुणानां प्रभवाप्ययम् ।
सदा पश्याम्यहं लीनं विजानामि शृणोमि च ॥" इति ।

तथा च—

"गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति ।" इति ।

"नाशः कारणलयः" इति नियमात् चित्तेन्द्रियाणां च तस्यामव्यक्तावस्थायां विलयदर्शनादव्यक्तं तेषां मूलकारणम् । सविप्लवे निरोधे लीनानां चित्तादीनां पुनर्व्यक्ततादर्शनात्तत्त्वदृशि सत्स्वरूपमव्यक्तम् 'नासतः सञ्जायते' इति नियमात्। परमार्थे च सिद्धे चिद्रूपेणावस्थानकालेऽव्यक्ततानतिक्रान्तेरसद्रूपेव प्रकृतिः। यथाहुः—" निःसत्त्वासत्त्वं निःसदसद् निरसदव्यक्तमिति ।" तस्मात् तत्त्वदृशि भावरूपेणाव्यक्तं विचार्यम्। प्रधानविषयाः श्रुतयो यथा—

"इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।" इति ।

"अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् । अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥" इति । तथा च— "तद्धेदं तदव्याकृतमासी" दिति । "तमो वा इदमेवाग्र आसीत् तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयाती"ति च । परेण पुरुषार्थेनेत्यर्थः ।

व्युत्थाने सक्रियेषु चित्तेन्द्रियेषु अस्मिमूलस्य

द्रष्टुर्यो विकारभावः प्रतीयते स तस्य विरूपो व्यवहारिको ग्रहीता । उक्तं च—"सा चात्मना ग्रहीत्रा सह बुद्धेरेकात्मिका संविदिति तस्याञ्च ग्रहीतुरन्तर्भावात् ग्रहीतृविषयः सम्प्रज्ञातः ।" इति । सास्मितेत्यर्थः । येन बुद्ध्यन्तर्भूतेन ग्रहीतृभावेन व्यवहाराः क्रियन्ते स व्यवहारिको ग्रहीता ॥ १० ॥

विक्रियमाणास्मत्प्रत्ययः त्रयाणां भावानां समाहारः । ते यथा—अस्मीत्येतदन्तर्गतः प्रकाशशीलो भावः । तस्य च विकारहेतुः क्रियाशीलो भावः, प्रकाशस्यावरकः स्थितिशीलभावश्चेति । इमे त्रयो भावाः सत्त्वरजस्तमआख्याः सर्वेषां विकाराणां मौलिकाः । तत्र प्रकाशशीलं सत्त्वम्, क्रियाशीलं रजः, स्थितिशीलञ्च तम इति । कैवल्यावस्थायां वैकारिकप्रकाशात्मकप्रख्याशून्यं परवैराग्येण प्रवृत्तिशून्यं सर्व्वसंस्कारहीननिरोधात् स्थितिशून्यञ्चान्तःकरणं प्रकृतिलीनं भवति । अव्यक्तत्वादमूः सत्त्वरजस्तमआत्मिकाः प्रख्याप्रवृत्तिस्थितयः समत्वमापद्यन्ते । तस्मादाहुः—"सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः" इति ॥ ११ ॥

व्यक्तावस्थायां चित्तेन्द्रियेषु गुणानां वैषम्यम् । एकत्रैकस्य प्राधान्यमन्ययोश्चोपसर्जनीभावः । ते हि गुणाः नित्यसहचराः जातिव्यक्त्योः प्रत्येकं वर्तमानाः । यथाहुः—"गुणाः परस्परोपरक्तप्रविभागाः संयोगवि-

भागधर्माणः इतरेतरोपाश्रयेणोपार्जितमूर्तयः" इति । तथा च—"अन्योन्यमिथुनाः सर्वे सर्वे सर्वत्रगामिनः" इति । सर्वत्र त्रैगुण्यसद्भावेऽपि एकैकस्यैव गुणस्य प्रधानभावात् सात्त्विको राजसस्तामसश्चेति व्यवहारः । तथा चोक्तम्—" गुणप्रधानभावकृतस्त्वेषां विशेष " इति । तथा च—" सर्वमिदं गुणानां सन्निवेशमात्रम् " इति ॥ १२ ॥

भोगापवर्गौ द्वावेवार्थौ पुरुषस्य । अस्मिप्रत्ययमाश्रित्य द्वावेतावर्थावाचरितौ भवतः । यथाह—"तत्रेष्टानिष्टगुणस्वरूपावधारणमविभागापन्नं भोगः भोक्तुः स्वरूपावधारणमपवर्ग इति द्वयोरतिरिक्तमन्यद्दर्शनं नास्ति " इति । पुरुषार्थाचरणात्मकत्वाद्व्यक्तावस्थायाः पुरुषस्तस्या निमित्तकारणम् । अव्यक्तश्च व्यक्तभावस्योपादानम् । तस्यैव व्यक्तत्वपरिणतिदर्शनात् । यथाह—"लिङ्गस्यान्वयिकारणं पुरुषो न भवति हेतुस्तु भवति इति । अतः प्रधाने सौक्ष्म्यं निरतिशयं व्याख्यातम्" इति । विकारजातस्य निमित्तान्वयिनोर्द्वयोः कारणयोर्मध्ये निमित्तं पुरुषः स्वचैतन्यस्वरूपः सदा बुद्धः प्रधानं त्वचेतनमव्यक्तस्वरूपम् । विरुद्धकारणद्वयसद्भावात् व्यक्तावस्थायाः व्यक्तभावेषु त्रय एव भावा उपलभ्यन्ते । ते यथा–पुरुषाभिमुखः चेतनावद्भावः, अव्यक्ताभिमुखः आवृतभावस्तथा च तयोः सम्बन्ध-

भूतश्चञ्चलभावो येनावृतः प्रकाशाभिमुखः क्रियते प्रकाशितश्च भाव आवरणाभिमुखः क्रियत इति । ते हि यथाक्रमं प्रकाशशीलाः सात्त्विकाः स्थितिशीलाः तामसाः क्रियाशीलाश्च राजसा भावा इति ॥ १३ ॥

व्यक्तावस्थायामाद्या व्यक्तिरस्मीति प्रत्ययमात्रात्मको महान्, यमाश्रित्य सर्वे ज्ञानचेष्टादयः सिध्यन्ति । कैवल्यावस्थायां प्रख्याप्रवृत्तिस्थित्यभावात् नास्ति व्यक्तसम्बन्धिनः महतः सद्भावावकाशः । स एव महान् व्यवहारिको ग्रहीता । व्यक्तावस्थायामस्मीति-प्रत्ययमात्रमभिमुखीकृत्य समाहिते चित्ते यस्मिन्नान्तरभावेऽवस्थानम्भवति स एव महान् । सविकारप्रकाशशीलो महानात्मा, पुरुषस्तु अविकारी चिद्रूपः ॥ १४ ॥

बुद्धितत्त्वञ्च लिङ्गमात्रञ्चेति महतः संज्ञाभेदः । क्वचिच्च स्वरूपेणागृहीतो महान् करणकार्यं कुर्वन् बुद्धिरित्यभिधीयते । यथोक्तम्—"बुद्धिरध्यवसायेन ज्ञानेन च महाँस्तथेति" ॥ ज्ञानेनास्मीति प्रत्ययावधानेनेत्यर्थः । यथाह—"तमणुमात्रमात्मानमनुविद्यास्मीति एवं तावत् सम्प्रजानीते" इति । अणुमात्रं सूक्ष्मम् । महत्तत्त्वं साक्षात्कुर्वतो योगिन एवंविधा संवित् सम्प्रजायत इति भावः । सर्वे प्रत्यया बुद्धिरित्यभिधीयन्ते, महान् आत्मा पुनरात्मविषया शुद्धा बुद्धिरिति विवेच्यम् ॥ १५ ॥

२

पुरुषाभिमुखत्वाद्बुद्धिसत्त्वमतिप्रकाशशीलं सात्त्विकम् । यथाहुः—"द्रव्यमात्रमभूत्सत्त्वं पुरुषस्येति निश्चयः ।" इति । तथा च "अव्यक्तात्सत्त्वमुद्रिक्तममृतत्वाय कल्पते । सत्त्वात्परतरं नान्यत् प्रशंसन्तीह पण्डिताः ॥ अनुमानाद्विजानीमः पुरुषं सत्त्वसंश्रयम् ।" इति ॥ १६ ॥

अस्य महदात्मनो यः क्रियाशीलो भावो येनानात्मभावेन सहात्मसम्बन्धः प्रजायते सोऽहंकारः । स चासावहंकारोऽभिमानात्मकः ममताहंतयोर्मूलं क्रियाशीलत्वाद्राजसिकः । स्मर्यते च--"अहं कर्त्तेति चाप्यन्यो गुणस्तत्र चतुर्दशः । ममायमिति येनायं मन्यते न ममेति चेति" ॥ १७ ॥

येनानात्मभावा आत्मना सह विधृतास्तिष्ठन्ति तदेव स्थितिशीलं हृदयाख्यं मनः । तद्धि तामसमन्तःकरणाङ्गम् । प्रख्याप्रवृत्तिस्थितय इति त्रयाणामन्तःकरणधर्माणां मध्ये यत् स्थितिधर्माश्रयभूतं तन्मनः । "तथाशेषसंस्काराधारवत्वा" दिति सूत्रेऽपि तृतीयान्तःकरणस्य मनसः स्थितिशीलत्वमुक्तम् । नेदं परिभाषितं मनः षष्ठमाभ्यन्तरमिन्द्रियम् । अन्तःकरणेषु सात्त्विकराजसौ बुद्ध्यहंकारौ, तत्र च यत्तामसं तन्मन इति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

महदहंकारमनांसि सर्व्वकरणमूलमन्तःकरणम् ।

पुरुषार्थाचरणक्रियायाः साधकतमत्वात्तानि करणमित्यभिधीयन्ते । एषां परिणामभूताः सर्वा अप्यात्मशक्तयः करणम् । महदादयः वक्ष्यमाणबाह्यकरणपुरुषयोर्मध्यस्थभूतत्वादन्तःकरणमित्यभिधीयन्ते ॥ १९ ॥

आत्मबाह्येन हेतुना बौद्धचेतनताया उद्रेके यस्तदुद्रेकस्य प्रकाशभावस्तदेव प्राकाश्यपर्यवसानं प्रख्यास्वरूपम् । यो वा प्रकाशशीलस्य बुद्धिसत्त्वस्य ग्राह्यकृत उद्रेकस्तदेव ज्ञानम् । अभिमानेनैवासावुद्रेकोऽस्मत्प्रकाशमापद्यते । स चाभिमान आत्मानात्मनोर्भावयोः सम्बन्धोपायः । अभिमानादृद्धौ प्रत्ययौ सम्भवतः, अहन्ता ममता चेति । धनादौ ममता, शरीरेन्द्रियेषु चाहन्ता । यथा नष्टे ममतास्पदे धनेऽहमुच्चाटितो भवामीति प्रत्ययः तथा चाहन्तास्पदे इन्द्रिये शब्दादिबाह्यक्रिययोद्रिक्ते सति उद्रिक्तस्तद्गताभिमानः प्रकाशलमस्मद्भावमुद्रिक्तं करोति । प्रकाशशीलभावस्योद्रेकफलमेव ज्ञानम् । यथाभिमानेनानात्मभाव आत्मसन्निधौ नीयते तथात्मप्रत्ययोऽपि अनात्मभावेन सह सम्बध्यते । अभिमानेनानात्मभावस्य स्वात्मीकरणं प्रवृत्तिस्वरूपम् । तथा च तस्य स्वात्मीकृतभावस्य संसृष्टस्य अवस्थानं स्थितिस्वरूपम् ॥ २० ॥

उक्तं गुणानां नित्यसाहचर्यम् । ते सर्वत्रैव परस्परमङ्गाङ्गित्वेन वर्तन्ते । तस्मात्त्रिगुणात्मकमन्तःकरणाङ्ग-

अयमपि अन्योन्यव्यतिषक्तं परिणमते । यत्रैकं तत्रैव त्रीणि, एकस्मिन्नुक्ते इतरावध्याहार्यौ ॥ २१ ॥

ज्ञाने स्थितिक्रियाभ्यां प्रकाशगुणस्याधिक्याज्ज्ञानं सात्त्विकम् । चेष्टायामुद्रेकस्यैव प्राधान्यं ततः सा राजसी । स्थित्यां याऽपरिदृष्टा क्रिया सावृतिस्वरूपा, ततः स्थितिस्तामसी । ज्ञानचेष्टास्थितय प्रख्याप्रवृत्ति-स्थितयो वेति त्रयः सत्त्वरजस्तमोगुणान्वयिनः मूलभावा वक्ष्यमाणास्तु प्रमाणादिवृत्तयो येषां भेदाः ॥ २२ ॥

चित्तेन्द्रियरूपेण परिणतान्तःकरणमस्मितेत्या-ख्यायते । यथाहुः—" दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवा-स्मितेति । " आत्मना सह करणशक्तेः अभिमानकृतै-कात्मकताऽस्मितेत्यर्थः । तयैवाहं श्रोताहं द्रष्टेत्यादिकर-णात्मप्रत्ययसम्भवः । तथा चाहुः—" षष्ठश्चाविशेषोऽ स्मितामात्र एते सत्तामात्रस्यात्मनः महतः षड्विशेषप-रिणामा " इति । सोऽसौ षष्ठोऽविशेषश्चित्तादिकरणो-पादानमित्यवगन्तव्यम् । श्रूयते च—" अथ यो वेदेदं शृणवानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्र-मिति " ॥ २३ ॥

अस्मितायाः क्लिष्टाक्लिष्टाख्यो द्विविधः परिणाम-प्रवाहो जात्यन्तरपरिणामकारी । अक्लिष्टः प्रकाशाभि-मुख ऊर्ध्वस्रोतो विद्यापरिणामः, आवरणाभिमुखोऽर्वा-क्स्रोतश्चाविद्यापरिणामः क्लिष्टः । यत्रान्तरप्रकाशगुण-

स्योत्कर्षः सात्त्विककरणप्रकृत्यापूरश्च, स विद्यापरिणामः। यत्र चानात्मभावेन सह सम्बन्धः पुष्कलो भवति, स अविद्यापरिणामः । यथाहुः—" अर्वाक्स्रोतस इत्येते मग्नास्तमसि तामसा " इति । तमसि अविद्यायामित्यर्थः । अविद्यया प्रकाशक्रिये रुध्यमाने भवतः ॥ २४ ॥

अविषयीभूत बाह्यसम्पर्कादन्तःकरणस्य त्रिगुणानुसारी त्रिविधबाह्यकरणपरिणामः प्रजायते। "रूपरागादभूच्चक्षु"रित्याद्यात्र स्मृतिः । बाह्यकरणानि यथा प्रकाशप्रधानं ज्ञानेन्द्रियं, क्रियाप्रधानं कर्मेन्द्रियं, स्थितिप्रधानाः प्राणाश्चेति । पञ्च पञ्च ज्ञानेन्द्रियादीनि ॥ २५ ॥

बाह्यकरणार्पितविषयसंयोगादन्तःकरणस्य याः परिणामवृत्तयो जायन्ते तेषां समष्टिश्चित्तम् । तद्धि बाह्यार्पितविषयोपजीवि चित्तं नियोगकर्तृत्वात् प्रधानं बाह्यानां भूपवत्प्रकृतीनाम् । द्वितयी चित्तवृत्तिः शक्तिवृत्तिरवस्थावृत्तिश्चेति । यया चिन्तादयः क्रियन्ते सा शक्तिवृत्तिः । बोधचेष्टास्थितिसहगताचित्तावस्थानविशेषोऽवस्थावृत्तिः ।

अन्तःकरणं तु प्रत्ययसंस्कारधर्मः । तत्र प्रख्याप्रवृत्ती प्रत्ययाः । ते चित्तस्य ज्ञानवृत्तयः । स्थितिस्तु संस्कारा ये हृदयाख्यमनसः विषयाः । उक्तं च—" यतो निर्याति

विषयो यस्मिंश्चैव विलीयते । हृदयन्ताद्विजानीयात् मनसः स्थितिकारणमिति " ॥ २६ ॥

पञ्चतय्यः प्रत्येकं प्रख्याप्रवृत्तिस्थितयः । तत्र प्रख्यारूपस्य चित्तसत्त्वस्य विज्ञानाख्याः पञ्च वृत्तयः, प्रमाणस्मृतिप्रवृत्तिविज्ञानाविकल्पाविपर्यया इति । प्रवृत्तिरूपस्य संकल्पकमनसः वृत्तयः, संकल्पकल्पनकृतिविकल्पनविपर्यस्तचेष्टा इति स्थितिरूपस्य संस्काराधारस्य हृदयाख्यमनसः संस्काररूपधार्थविषयाः प्रमाणसंस्कारस्मृतिसंस्कारप्रवृत्तिसंस्काराविकल्पसंस्कारविपर्यासससंस्कारा इति ।

अथ कथं पञ्च भेदाश्चित्तस्य सम्भवन्तीति ? उच्यते । त्र्यङ्गम् अन्तःकरणम् । तस्य परस्पराविरुद्धे सात्त्विकतामसकोटी । तस्मादन्तःकरणं परिणम्यमानं पञ्चधा परिणामनिष्ठां प्राप्नोति । तत्राद्यपरिणाम आद्यङ्गबुद्धेरनुगतः प्रकाशाधिकः, मध्यस्तु अभिमानप्रधानः क्रियाधिकः, अन्त्यश्च मनोऽनुगतः स्थितिप्रधानः । आसां परिणामनिष्ठानां मध्ये द्वे परिणामनिष्ठे वर्तयाताम् । तयोरेका आद्यमध्ययोः सम्बन्धभूता, अन्या च मध्यान्तयोः सम्बन्धभूता । एवं त्र्यङ्गत्वहेतोः परिणम्यमानादन्तःकरणात्पंचविधाः परिणतशक्तयः संभवन्तीति । ततस्तु चित्तशक्तेर्बाह्यकरणशक्तीनां च पञ्च पञ्च भेदा अभवन् ॥ २७ ॥

प्रमाणादीनि विज्ञानानि । विज्ञानं नाम चैतसिकं ज्ञानं मन आदि इन्द्रियैरालोचनान्तरं समवेतज्ञानशक्तिभिर्यत्संभाव्यते । अनधिगततत्त्वबोधः प्रमा । प्रमायाः करणं प्रमाणम् । चित्तवृत्तिषु प्रमाणं प्रकाशाधिक्यात्सात्त्विकम् । "प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ।" ज्ञानेन्द्रियप्रणालिकया यश्चैत्तिको बोधस्तत्प्रत्यक्षम् । ज्ञानेन्द्रियमात्रेणालोचनाख्यं ज्ञानं सिध्यति । उक्तं च—"अस्ति ह्यालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् । बालमूकादिविज्ञानसदृशं मुग्धवस्तुजम् ॥ ततः परं पुनर्वस्तुधर्मैर्जात्यादिभिर्यया । बुद्ध्यावसीयते सा हि प्रत्यक्षत्वेन सम्मता ॥" इति ।

आलोचनं हि एकेनैवेन्द्रियेणैकदा गृह्यमाणविषयख्यात्यात्मकम् । तदनन्तरभूतं जातिधर्मादिविशिष्टं ज्ञानं चैत्तिकप्रत्यक्षम् । यथा वृक्षदर्शने अक्ष्णा हरिद्वर्णाकारविशेषमात्रं गृह्यते । उत्तरक्षणे च छायाप्रदत्वादिगुणान्वितो न्यग्रोधवृक्षोऽयमिति यद्विज्ञानं भवति तदेव चैत्तिकप्रत्यक्षमिति ॥ २८ ॥

असहभाविसहभाविसम्बन्धग्रहणपूर्वकमप्रत्यक्षपदार्थज्ञानमनुमानम् । आप्तवचनाच्छ्रोतुर्यो ह्यविचारसिद्धो निश्चयः स आगमः । यद्वाक्यवाहितशक्तिविशेषादभिभूतविचारस्य श्रोतुस्तद्वाक्यार्थनिश्चयो भवति स तस्य श्रोतुराप्तः । पाठजनिश्चयो नागमप्रमाणम् ।

अनुमानजः शब्दार्थस्मरणजो वा तत्र निश्चयः । आगम-प्रमाणे तु स्वबोधसंक्रान्तिकामस्य श्रोतृविचाराभिभव-कृच्छक्तिमतो वक्तुः श्रोतुश्च साधकत्वेन सद्भावोऽहार्यः । यथाह—“आप्तेन दृष्टोऽनुमितो वार्थः परत्र स्वबोध-संक्रान्तये शब्देनोपदिश्यते शब्दात्तदर्थविषया वृत्तिः श्रोतुरागम” इति । तस्मात् प्रत्यक्षानुमानविलक्षणं प्रमायाः करणमागम इति सिद्धम् ॥ २९ ॥

प्रत्यक्षजं विशेषज्ञानम् । मूर्तिगृह्यमाणव्यवधि-धर्मयुक्तः विशेषः । घटादीनां स्वविशेषशब्दस्पर्शरूपाद्यो मूर्तिः । व्यवधिराकारः । अनुमानागमाभ्यां सामान्य-ज्ञानम् । तद्धि सत्तामात्रनिश्चयः ज्ञातमूर्त्यादिधर्मैः सा सत्ता विशिष्यते ॥ ३० ॥

अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः । तत्र पूर्वानुभूतस्य संस्काररूपेणावस्थितस्य विषयस्यानुभूतिः । स्मृतेरपि विषयानुसारतस्त्रयो भेदाः। तद्यथा विज्ञानस्मृतिः प्रवृत्ति-स्मृतिः निद्रादिरुद्धभावस्मृतिरिति । प्रमाणतुलनया प्रका-शाल्पत्वात्स्मृतेर्द्वितीये सात्त्विकराजसवर्गेऽन्तर्भावः॥३१॥

तृतीया विज्ञानवृत्तिः प्रवृत्तिविज्ञानम् । तच्च ज्ञानवृत्तिषु राजसम् । तद्भेदा यथा—संकल्पादिमानस-चेष्टानां विज्ञानं,कृतिजन्यकर्मणां विज्ञानं,तथा प्राणादेर-परिदृष्टचेष्टानामस्फुटविज्ञानञ्चेति त्रीणि चेतस्य-नुभूयमानानां भावानां विज्ञानानि ॥ ३२ ॥

चतुर्थवृत्तिर्विकल्पस्तल्लक्षणं यथाह—"शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः" इति । "वस्तुशून्यत्वेऽपि शब्दज्ञानमाहात्म्यनिबन्धनो व्यवहारो दृश्यत" इति । वास्तवार्थशून्यवाक्यस्य यज्ज्ञानं तदनुपातिनी या चित्तपरिणतिर्जायते स विकल्पः । भाषायां विकल्पवृत्तेरुपकारिता । त्रिविधो विकल्पो यथा—वस्तुविकल्पः, क्रियाविकल्पः तथा चाभावविकल्पः । आद्यस्योदाहरणं यथा—"चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति" "राहोः शिर" इति वा । अत्र वस्तुनोरेकत्वेऽपि व्यवहारार्थं तयोर्भेदवचनं वैकल्पिकम् । अकर्ता यत्र व्यवहारसिद्ध्यर्थं कर्तृवत् व्यवह्रियते स क्रियाविकल्पः । यथा "तिष्ठति बाणः", ष्ठा गतिनिवृत्ताविति धात्वर्थः गतिनिवृत्तिक्रियायाः कर्तृरूपेण बाणो व्यवह्रियते, वस्तुतस्तु बाणे नास्ति तत्क्रियाकर्तृत्वमिति । अभावार्थपदाश्रिता चित्तवृत्तिरभावविकल्पः, यथा "अनुत्पत्तिधर्मा पुरुष" इति । "उत्पत्तिधर्मस्याभावमात्रमवगम्यते न पुरुषान्वयी धर्मस्तस्माद्विकल्पितः स धर्मस्तेन चास्ति व्यवहार" इति ।

वैकल्पिकौ नित्यव्यवहार्यौ दिक्कालौ । यथाह "स खल्वयं कालो वस्तुशून्यो बुद्धिनिर्माणः शब्दज्ञानानुपाती लौकिकानां व्युत्थितदर्शनानां वस्तुस्वरूप इवावभासत" इति । भूतभाविनौ कालौ शब्दमात्रौ अवर्तमानपदार्थौ । तथा च रूपादिधर्मशून्यः न कश्चिदवकाशाख्यो बाह्यः

प्रमेयो भावपदार्थोऽवशिष्यते, रूपादिशून्यस्य बाह्य-स्याकल्पनीयत्वात् । तस्मात् सांख्यनये दिक्कालौ वैकल्पिकत्वेन सम्मतौ । अवास्तवत्वेऽपि वैकाल्पिक-विषयस्य सिद्धवदसौ व्यवाह्रियते । वक्ष्यमाणविपर्यय-वृत्तितुलनया प्रकाशाधिक्याद्विकल्पस्य चतुर्थे राज-सतामसवर्गेऽन्तर्भावः ॥ ३३ ॥

पंचमी विज्ञानवृत्तिः विपर्ययः । स च मिथ्याज्ञान-मतद्रूपप्रतिष्ठम् । प्रमाणविरुद्धत्वात्तामसवर्गीयामिति । तस्यापि विषयानुसारतः भेदः पूर्ववत् । अनात्मनि आत्मख्यातिरेव मूलविपर्ययः ॥ ३४ ॥

प्रवृत्तिषु आद्यः संकल्पः सात्त्विको ज्ञानसान्निकृष्ट-त्वात् । उक्तं च " ज्ञानजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या कृतिर्भवेत् । कृतिजन्या भवेच्चेष्टा चेष्टाजन्या क्रिया भवेदिति ॥ "

चेतस्यनुभाव्यमानक्रियायामस्मिताप्रयोगः संकल्प-स्वरूपम् । यथा—गमिष्यामीत्यत्र गमनक्रिया अनागता, तदनुभावपूर्वकं तद्गत आत्मनो भावनं संकल्पस्वरूपम् । गमिष्याम्यनागतगमनक्रियावान् भविष्यामीत्यर्थः । क्रियानुस्मृत्या सहात्मसम्बन्धोऽभिमानकृतः ।

कल्पनं द्वितीयं सात्त्विकराजसम् । या चित्तचेष्टा आहितविषयानितरेतरेषु आरोपयति तत्कल्पनम् । यथा अदृष्टहिमगिरिकल्पनम् । चित्ताहितपर्वततुहिनानु-

स्मृतिपूर्वकं पर्वताग्रे तुहिनमारोप्य हिमाद्रिः कल्प्यते । यथोक्तम्—"नामजात्यादियोजनात्मिका कल्पना"।

तृतीया प्रवृत्तिः कृतिः राजसी । इच्छाजन्यया यया चित्तचेष्टया प्राणेन्द्रियेषु चित्तावधानं क्रियते सा कृतिः । सा हि प्राणेन्द्रियाणां कार्यमूला मनश्चेष्टा । नहि गमिष्यामीति मनोरथमात्रेणैव गमनं भवति । तत्संकल्पानन्तरं यया चित्तचेष्टया अवधानद्वारेण पादौ चलौ क्रियेते सैव कृतिः, श्रूयते च "मनःकृतेनायात्यस्मिञ्छरीरे" । इति । उक्तं च "परिणामोऽथ जीवनम् । चेष्टाशक्तिश्च चित्तस्य धर्मा दर्शनवर्जिता" इति ।

विकल्पनं चतुर्थी प्रवृत्तिः चित्तस्य राजसतामसवर्गीया । तच्च संशयरूपमनेककोटिषु मुधा धावनं चित्तस्य । कालादिवैकल्पिकविषयव्यवहरणं चापि यत्र विकल्पवदवस्तुविषयमुररीकृत्य चित्तं चेष्टते तदपि विकल्पनम् । उक्तं च "संशय उभयकोटिस्पृग्विज्ञानं स्यादिदमेवं नैवं स्यादिति ।" अस्ति वा नास्ति वेति, कार्यमिदं न वा कार्यमित्यादीनि विकल्पनानि ।

अतद्रूपप्रतिष्ठा या चित्तचेष्टा स्वप्नादिषु भवति सा विपर्यस्तचेष्टा चित्तस्य तामसी पञ्चमी प्रवृत्तिरिति । उक्तं च–"नेयं ( स्वप्नकालीना भावितस्मर्तव्या ) स्मृतिरपि तु विपर्यस्तलक्षणोपपन्नत्वात्स्मृत्याभासतया स्मृतिरुक्तेति" ।

चेष्टायामभिमानोद्रेकस्या वक्रप्रवाहः । यतोऽसावन्तः प्रजायते ततस्तु बहिः कर्मेन्द्रियादावागच्छति । बोधे चान्तःप्रवाहाभिमानोद्रेकः वैषयिकवस्तुनः बाह्यत्वात् ।

संस्काराधारस्य हृदयाख्यमनसः अनुगुणाश्चित्तधर्माः संस्काररूपा स्थितिः । स्थितिषु प्रमाणसंस्काराः सात्त्विकाः, स्मृतीनां संस्काराः सात्त्विकराजसाः, राजसाः प्रवृत्तिसंस्काराः, राजसतामसाः विकल्पसंस्काराः, तथा तामसा विपर्यासस‌ंस्कारा इति ॥ ३५ ॥

सुखाद्या नवधा चित्तस्यावस्थावृत्तयः सर्ववृत्तिसाधारण्यः । उक्तं च—"सर्वाश्चैता वृत्तयः सुखदुःखमोहात्मिका" इति । तासां तिस्रो बोध्यगतास्तिस्रश्चेष्टागतास्तिस्रश्च धार्यगताः । शक्तिवृत्तिवदवस्थावृत्तिभिश्चित्तस्य न ज्ञानादिक्रियासिद्धिः । ज्ञानक्रियाकाले चित्तस्य यद्यद्भावेनावस्थानं भवति ता एवावस्थावृत्तयः । करणगतत्वात्सर्वा एता अनुभूयन्ते अथवा अनुभवेन प्रत्ययत्वमापद्यन्ते ॥ ३६ ॥

तत्र सुखदुःखमोहाः सत्त्वरजस्तमः प्रधानाः बोध्यगता अवस्थावृत्तयः । सर्वे बोधाः सुखावहा वा दुःखावहा वा मोहावहाः समुत्पद्यन्ते । अनुकूलविषयकृतोद्रेकात् सुखम्, प्रतिकूलविषयाच्च दुःखम् । मोहः पुनः सुखस्य दुःखस्य वातिभोगात् सुखदुःखविवेकशून्योऽ

निष्ठो जडभावः, यथा भये । उक्तञ्च—"अथ यन्मोह-संयुक्तं काये मनसि वा भवेत् । अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तम-स्तदुपधारयेत् ॥" इति । तथा च–"तत्र विज्ञानसंयुक्ता त्रिविधा चेतना ध्रुवा । सुखदुःखेति यामाहुरदुःखाम-सुखेति चेति ॥" ध्रुवा अवस्थिता इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

रागद्वेषाभिनिवेशाश्चेष्टागतावस्थावृत्तयस्त्रिगुणानुसारिण्यः । रक्तं द्विष्टं वाभिनिविष्टं हि चित्तं चेष्टते । सुखानुशयी रागः दुःखानुशयी द्वेषः स्वरसवाहिनी तथा मूढ़ा चेष्टावस्थाभिनिवेशः । न मरणत्रासमात्रमयमभि-निवेशः । स्वारसिक्याः प्राणादिवृत्तिरूपाया अभिनि-विष्टचेष्टाया नाशाशंकैव मरणभयात्मिकेति । अन्यत् सर्वं भयं तथा क्षिप्ताद्यवस्था यत्र सुखदुःखशून्यं स्वतः चित्तचेष्टनं स एवाभिनिवेशः ॥ ३८ ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयो धार्यगतावस्थावृत्तयः । धार्यं शरीरम् । तत्सम्पर्काद्धार्यगतावस्थावृत्तयश्चित्तस्य । जाग्रदवस्था सात्त्विकी, स्वप्नावस्था राजसी, निद्रावस्था तामसी। तथा च शास्त्रम् – "सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत् । प्रस्वापनं तु तमसा तुरीयं त्रिषु सन्त-तम्" ॥ इति । जागरे चित्तेन्द्रियाधिष्ठानान्यजडानि चेष्टन्ते । जाड्यमापन्नेषु ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियेषु तदनि-यतस्य अनुव्यवसायाधिष्ठानस्य यदा चेष्टा तदवस्था स्वप्नः । यथोक्तम्—"इन्द्रियाणां व्युपरमे मनोऽव्युपरतो

यदि । सेवते विषयानेव तं विद्यात्स्वप्नदर्शनम् ॥" इति । उत्स्वप्ने तु अजाडयम् कर्मेन्द्रियाधिष्ठानानाम् । सुषुप्ति-लक्षणं यथाह—'अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रे" ति । तदा चित्तेन्द्रियाधिष्ठानानां सम्यग्जडत्वम् । उक्तं च—"सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोऽभिभूतः सुख-रूपमेति ॥" इति । गुणानामभिभाव्याभिभावकस्वभा-वादवस्थावृत्तीनामस्थेमाऽऽवर्तनञ्चेति ॥ ३९ ॥

त्रिविधश्चित्तव्यवसायः । सद्व्यवसायोऽनुव्यवसा-योऽपरिदृष्टव्यवसायश्चेति । कतिपयशक्ती अधिकृत्यै-कदेव यच्चित्तचेष्टितं स व्यवसायः । सद्व्यवसायो ग्रहण-मनुव्यवसायश्चिन्तनमपरिदृष्टव्यवसायो धारणम् । ज्ञाने-न्द्रियादीनधिकृत्य वर्तमानविषयो व्यवसायः सदाख्यः । अतीतानागतविषयोऽनुव्यवसायः स्मृतविषयालोडना-त्मकः । येन चावेद्यमानेन व्यवसायेन निद्रादावपि सदा चित्तपरिणामो जायते, संस्काराश्च येनानुजीवन्ति, सोऽ परिदृष्टव्यवसायः । यथाह—

"निरोधधर्मसंस्काराः परिणामोऽथ जीवनम् । चेष्टा-शक्तिश्च चित्तस्य धर्मा दर्शनवर्जिताः ॥" इति ।

निरोधः समाधिविशेषः, धर्मः पुण्यापुण्ये, संस्कारा वासनारूपा आहितभावाः, परिणामोऽपरिदृष्टव्यव-सायः, जीवनं प्राणाः कार्यकारणयोरभेदविवक्षया जीवनं स्वकारणस्यान्तःकरणस्य धर्मत्वेनोक्तं, चेष्टा

अवधानरूपा, शक्तिश्चेष्टाजननी सर्वशक्त्यात्मकं तृतीयान्तःकरणं हृदयाख्यं मन इति भावः इत्येते सर्वे भावास्तामसा इति ज्ञेयाः ॥ ४० ॥

व्याकृतमाभ्यन्तरकरणम्, बाह्यकरणान्यधुनोच्यन्ते। तेषु कर्णत्वक्चक्षूरसनानासा इति ज्ञानेन्द्रियाणि । एतानि प्रणालीभूतानि प्रत्यक्षवृत्तेः । क्रियात्मनः बाह्यविषयस्य सम्पर्कादुद्रिक्तायामिन्द्रियात्मास्मितायां तत्सम्बन्धिना प्रकाशशीलेनास्मिप्रत्ययात्मकेन ग्रहीत्रा यो विषयप्रकाशः क्रियते तदिन्द्रियजं ज्ञानम्। तस्माद्बुद्धीन्द्रियं ग्राहकं वाहकञ्च क्रियात्मनो ज्ञेयविषयस्य ॥४१॥

शब्दग्राहकं श्रोत्रम् । शीतोष्णमात्रग्राहकं त्वग्वृत्ति ज्ञानेन्द्रियं त्वगाख्यम् । त्वचि शीतोष्णबोधस्तथा तेज आख्या अन्येऽपि बोधा विद्यन्ते । यथाऽऽम्नायः "तेजश्च विद्योतयितव्यञ्चेति ।" "तेजश्च त्वगिन्द्रियव्यतिरेकेण प्रकाशविशिष्टा या त्वक् । तया निर्भास्यो विषयो विद्योतयितव्यमिति ।" तत्र न च त्वक्स्थोपश्लेषबोधः तेज आख्यः त्वगाख्यज्ञानेन्द्रियकार्यम्, शीतादेराश्लेषबोधस्य च विसदृशत्वात् । उपश्लेषबोधस्तु कर्मेन्द्रिय प्राणानां सात्त्विको बोधांशः। शब्दरूपवत् शीतोष्ण ज्ञान सिद्धिः न तथाश्लेषबोधसिद्धिः । रूपग्राहकं चक्षुः, रसग्राहकं रसनेन्द्रियं, नासा च गन्धग्राहिणी, श्रोत्रे इतरतुलनया ग्रहणस्य पौष्कल्यमव्याहतत्वं च, ततस्तत्

सात्त्विकम् । शब्दात्तापादेर्व्याहतत्वदर्शनात्त्वागिन्द्रियं सात्त्विकराजसम् । त्वग्विषयादपि रूपस्य व्याहति योग्यत्वदर्शनात् तथाच तस्याचिन्त्याशुसंचाराद्राजसं चक्षुः । रस्यं तरलितं सद्रसनेन्द्रियं भावयति, तद्भावनाविशेषोद्रेकाद्रसज्ञानसिद्धिः । सूक्ष्मकणव्यतिषङ्गाद् गन्धज्ञानोद्रेकः । रसगन्धावाप्यत्रयादावृतौ । तत्र सूक्ष्मतरभावनाविशेषसाध्यत्वाद्रसना राजसतामसी, नासा पुनस्तामसीति । ज्ञानेन्द्रियविषयः प्रकाश्यमित्याख्यायते ॥ ४२ ॥

वाक्पाणिपादपायूपस्थाः कर्मेन्द्रियाणि । तेषां सामान्यविषयः स्वेच्छाचालनम् । प्रत्यङ्गानां समञ्जसचालनेन कार्यविषयसिद्धिः । ध्वन्युत्पादनं वाक्कार्यम् । शिल्पशक्तिर्यत्राधिष्ठिता स पाणिः । व्यवहार्यद्रव्याणां तदवयवानां वाभीष्टदेशस्थापनं शिल्पम् । गमनक्रियाशक्तिर्यत्राधिष्ठिता तत् पदम् । मलमूत्रोत्सर्गः पायुकार्यम् । जननव्यापार उपस्थकार्यम् । श्रूयते च—"तस्यानन्दो रतिः प्रजातिः"। स्मर्यते च "पायूपस्थविसर्गार्थमिन्द्रिये तुल्यकर्मणी । विसर्गे च पुरीषस्य विसर्गे चापि कामिके" इति । बीजसेकप्रसवौ जननव्यापारौ । सर्वेषु चालनविषयसाम्यात् एकस्य कर्मेन्द्रियस्य कार्यविषयः अन्येनापि सिध्यति । यत्र यत्कार्यस्योत्कर्षः तदेव तदिन्द्रियम् । उरासि श्वासयंत्रस्य स्वेच्छाधीनांशे तन्तुषु च

जिह्वोष्ठादौ च वागिन्द्रियस्थानम्। "जिह्वाया अधस्तात्त-न्तु" रित्युपदेशात् तन्तुः कण्ठाग्रस्थो ध्वन्युत्पादकः। करवदनचंच्वादौ पाणिस्थानम् । पदपक्षादौ पादेन्द्रि-यस्थानम्। बस्त्यादौ पायुस्थानं, जननेन्द्रिये चोपस्थवृत्तिः। वाक्कार्यस्य सूक्ष्मत्वादुत्कर्षाच्च वाक् सात्त्विकी। ततः स्थौल्यं सात्त्विकराजसस्य पाणेः कार्यस्य। पदे क्रियाया आधिक्यमतिस्थौल्यं चेति पदं राजसम् । राजसता-मसः पायुः। उपस्थश्च तामसः। सर्वेषु कर्मेन्द्रियेष्वाश्ले-षबोधाख्यः प्रकाशगुणस्तेषां चालनरूपमुख्यकार्यस्योप-सर्जनीभूतो वर्तते । तस्य चाश्लेषबोधस्य वागिन्द्रिये ऽत्युत्कर्षः, यत्सहाया सूक्ष्मा वाक्यक्रिया सिध्यति। इतरेषु च तद्बोधस्य क्रमशो ऽल्पाल्पत्वमिति । कर्मे-न्द्रियकार्यविषया स्मृतिर्यथा–"हस्तौ कर्मेन्द्रियं ज्ञेयमथ पादौ गतीन्द्रियम्। प्रजनानन्दयोः शेफो निसर्गे पायुरि-न्द्रियमिति ॥" तथा च–"विसर्गः शिल्पगत्युक्ति-कर्म तेषां हि कथ्यते।" इति ॥४३॥

तृतीयं बाह्यकरणं प्राणाः। "जीवस्य करणान्याहुः प्राणान् हि तांस्तु सर्वशः। यस्मात्तद्वशगा एते दृश्यन्ते सर्व-जन्तुषु ॥" इति सौत्रायणश्रुतौ प्राणानां जीवकरणत्व-मुक्तम्। प्राणा देहात्मकधार्यविषयत्वेन बाह्यं भौतिकं व्यवहरन्ति, तस्मात् बाह्यकरणम्। "अहं पंचधात्मानं विभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीति" "प्राणश्च विधा-

रयितव्य” श्चेति श्रुतिभ्यां देहधारणं प्राणानां सामान्य-कार्यमित्यवगम्यते। निर्माणवर्धनपोषणानीत्येषां धारण-कार्येऽन्तर्भावः । तथा च स्मृतिः—“तथा मांसं च मेदश्च स्नाय्वस्थीनि च पोषति । कथमेतानि सर्वाणि शरीराणि शरीरिणाम् । वर्द्धन्ते वर्द्धमानस्य वर्द्धते च तथा बलम् ॥” इति । पोषणं शरीरनिर्माणं वर्द्धनं चेति त्रयं मूलं प्राण-कार्यमित्यर्थः । पोषणादीनामनुकूलक्रिया अपि प्राण-कार्यमिति ज्ञेयम् यथा श्वासादि । चित्तेन्द्रियवत् सन्ति प्राणानामपि पञ्च भेदाः । ते यथा प्राणोदानव्यानापान-समाना इति । ताभ्य एव पञ्चभ्यः शक्तिभ्यो देहधारण-सिद्धिः ॥४४॥

तत्र बाह्योद्भवबोधाधिष्ठानधारणं प्राणकार्यम् । “चक्षुःश्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्रातिष्ठते ।” “ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः” इत्यादिभ्यश्च श्रुतिभ्यः, तथा च—

“मनोबुद्धिरहंकारो भूतानि विषयाश्च सः । एवं त्विह स सर्वत्र प्राणेन परिचाल्यते ॥” इत्यादिस्मृति-भ्यश्च ज्ञानेन्द्रियादिगतबाह्योद्भवविषयाविज्ञानस्रोतःसु प्राणवृत्तिरित्यवगम्यते । चत्वारः खलु बाह्योद्भवबोधाः । ते यथा चैत्तिकप्रमाणं, बुद्धीन्द्रियसाध्यालोचनं ज्ञानं, कर्मेन्द्रियस्योपश्लेषबोधः, तथा चाजिहीर्षाबोध इति । वातपेयान्नरूपस्याहार्यस्य त्रैविध्यात् त्रिविध आजिही-

र्षाबोधः, श्वासेच्छाबोधः पिपासा च क्षुधा चेति। आहार्यस्य बाह्यत्वादाजिहीर्षाबोधः बाह्योद्भवः। तत्र श्वासेच्छादिबोधाधिष्ठाने प्राणस्य मुख्यवृत्तिः। यथाम्नायाः—"प्राणो हृदयम्" "हृदि प्राणः प्रतिष्ठितः" "प्राणोऽत्ता" इत्यादयः। उक्तञ्च—

"आस्यनासिकयोर्मध्ये हृन्मध्ये नाभिमध्यगे।
प्राणालय इति प्रोक्तः" इति। नाभिमध्यगे क्षुद्बोधाधिष्ठान इत्यर्थः। चित्तेन्द्रियशक्तिवशगः प्राणस्तेषां बाह्योद्भवबोधाधिष्ठानांशं विधरते॥ ४९॥

शारीरधातुगतबोधाधिष्ठानधारणमुदानकार्यम्। "पुण्येन पुण्यं लोकं नयति, पापेन पाप" मिति श्रुतेः "उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्ति" श्चेति योगसूत्रात् "उदान उत्क्रान्तिहेतु" रिति वचनाच्च अपनीयमानादुदानान्मरणव्यापारशेष इति प्राप्तम्। मरणकाले आदौ बाह्यबोधचेष्टानिवृत्तिः। उक्तञ्च—"मरणकाले क्षीणेन्द्रियवृत्तिः सन् मुख्यया प्राणवृत्त्यावतिष्ठते।" तदा शारीरधातुगतबोध एवावशिष्यते। यस्य भागशः शरीराङ्गत्यागान्मृतिः। तस्मादुदानः शारीरधातुगतबोधः। स्मर्यते च—"शरीरं त्यजते जन्तुश्छिद्यमानेषु मर्मसु" इति। मर्मसु शारीरधातुगतबोधाधिष्ठानेष्वित्यर्थः। "अथैकयोर्ध्व उदानः" इत्यादि श्रुतिभ्यः "सुषुम्ना चोर्ध्वगामिनी" ति, "ज्ञाननाडी भवेद्देवि योगिनां सिद्धिदायिनी" ति च।

शास्त्राभ्यामूर्ध्वस्रोतस्विन्यां सुषुम्नानाड्यां मेरुदण्डमध्य-गतायामान्तरबोधस्य मुख्यस्रोतोभूतायामुदानस्य मुख्या वृत्तिः, सर्वत्र च सामान्यवृत्तिरिति । उक्तञ्च—“तयैक-योर्ध्वः सन्नुदानो वायुरापादतलमस्तकवृत्ति” रिति । श्चित्तेन्द्रियशक्तिवशगा उदानशक्तिस्तेषां च धातुगत-बोधाधिष्ठानांशं बिभर्ति ॥ ४६ ॥

चालनशक्त्यधिष्ठानधारणं व्यानकार्यम् । “अतो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाग्नेर्मन्थनमाजेः सरणं दृढस्य धनुषः आयमन” मिति, “यो व्यानः सा वाक्” इत्यादिश्रुतिभ्यः स्वेच्छाचालनशक्त्याधिष्ठान-धारणं व्यानकार्यमिति गम्यते। “अत्रैतदेकशतं नाडीनां तासां शतं शतमेकैकस्यां द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रतिशाखा-नाडीसहस्राणि भवन्त्यासु व्यानश्चरती” ति श्रुतेर्हृदयात् प्रस्थितासु नाडीषु व्यानवृत्तिरित्यपि च गम्यते । ता हि हृन्मूला नाड्यो रसरक्तादीन् संचालयन्ति । तथा च स्मृतिः—“प्रस्थिता हृदयात्सर्वाः तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा । वहन्त्यन्नरसान्नाड्यो दशप्राणप्रचोदिताः ॥” इति । अतः स्वेच्छासंचालके स्वतःसंचालके च शरीरांशे व्यान-वृत्तिरिति सिद्धम् । एतयोरन्त्ये च तस्य मुख्यवृत्तिः । इतरकरणशक्तिवशगेन व्यानेन तत्रत्यसंचालकांशो विध्रियत इति ॥ ४७ ॥

मलापनयनशक्त्यधिष्ठानधारणमपानकार्यम् । “नि-

रोजसां निर्गमनं मलानाञ्च पृथक् पृथगिति" स्मृते-रोजोहीनानां सर्वधातुगतमलानां पृथक्करणमेवापानकार्यम्। न तु विण्मूत्रोत्सर्गस्तत्कार्यं तस्य पायुकार्यत्वात्। "पायूपस्थेऽपानमिति" श्रुतेः मूत्रादिमलपृथक्कारके शरीरांशे पाय्वादौ तस्य मुख्या वृत्तिः। सर्वगात्रेषु च सामान्यवृत्तिरिति ॥ ४८ ॥

देहोपादाननिर्माणशक्त्यधिष्ठानधारणं समानकार्यम्। तथा च श्रुतिः—"एष ह्येतद्धुतमन्नं समन्नयति तस्मादेताः सप्तार्चिषो भवन्ती" ति, "यदुच्छ्वासनिश्वासावेतावाहुती समं नयतीति स समान" इति च। अतः त्रिविधाहार्यस्य देहोपादानत्वेन परिणमनं समानकार्यमिति सिद्धम्। उक्तञ्च—"पीतं भक्षितमाघ्रातं रक्तपित्तकफानिलात्। समं नयति गात्राणि समानो नाम मारुतः॥" इति। "मध्ये तु समान" इति श्रुतेर्नाभिदेशस्थे आमाशयपक्वाशयादौ मुख्या समानवृत्तिः, सर्वगात्रेषु च तस्य सामान्यवृत्तिरिति। यथोक्तं योगार्णवे—"सर्वगात्रे व्यवस्थित" इति ॥ ४९ ॥

बाह्योद्भवबोधाधिष्ठानं, धातुगतबोधाधिष्ठानम्, चालकशक्त्यधिष्ठानम्, मलापनयनशक्त्यधिष्ठानं, देहोपादाननिर्माणशक्त्यधिष्ठानञ्चेति पञ्चानामेतेषामधिष्ठानानां संघातः शरीरम्। एभ्योऽतिरिक्तः नास्त्यन्यः शरीरांशः। प्रकाशाधिक्यात् प्राणः सात्त्विकः, आवृततरत्वादुदानः

सात्त्विकराजसः, क्रियाधिक्याद्व्यानः राजसः, अपानः राजसतामसः, स्थित्याधिक्यात् समानश्च तामसः ॥५०॥

ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियवत् प्राणा अप्यस्मितात्मकाः । श्रुतिश्चात्र—"आत्मन एष प्राणो जायते" इति । अपरिणामित्वाच्चिदात्मनः, अत्र आत्मनोऽस्मिताया इत्यर्थः ।

"सत्त्वात्समानो व्यानश्च इति यज्ञविदो विदुः ।
प्राणापानावाज्यभागौ तयोर्मध्ये हुताशनः ॥" इति स्मृतेरप्यन्तःकरणात्प्राणोत्पत्तिः सिद्धा । तथा च सांख्यानुशिष्टिः—"सामान्यकरणवृत्तिःप्राणाद्या वायवः पञ्च" इति । अन्तःकरणत्रयाणां प्राणो वृत्तिः परिणाम इति भावः ॥ ५१ ॥

बाह्यकरणानां मध्ये ज्ञानेन्द्रियेषु प्रकाशगुणस्याधिक्यं क्रियास्थित्योश्चाप्राधान्यं, ततः सात्त्विकं ज्ञानेन्द्रियम् । कर्मेन्द्रियेषु क्रियागुणस्य प्राधान्यं प्रकाशस्थित्योरल्पता, ततः राजसं कर्मेन्द्रियम् । प्राणेषु स्थितिगुणस्य प्राधान्यं प्रकाशगुणस्यास्फुटता तथा स्वेच्छानधीनत्वात् कर्मेन्द्रियेभ्यः क्रियागुणस्याप्यपकर्षस्तस्मात्प्राणास्तामसाः ॥ ५२ ॥

तन्मात्रसंगृहीतानि आबुद्धिसमानान्तानि करणानि । ग्राह्याश्रितास्तेषां विषयाः । ग्रहणेन ग्राह्यो यथा व्यवह्रियते स विषयः । ग्राह्यग्रहणयोर्व्यतिषङ्गफलं

विषयः। श्रूयते च-"एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दश-महाप्रज्ञामात्रा अधिभूतं यद्धि भूतमात्रा न स्युर्न प्रज्ञा-मात्राः स्युर्यद्वा प्रज्ञामात्रा न स्युर्न भूतमात्राः स्युः" इति। ग्राह्यो विषयद्वारेण गृह्यते तस्माद्विषयः सम्पर्कफलभूतो-ऽपि ग्राह्याश्रित इवावभासते । यथा शब्दविषयः ग्राह्या श्रित इव प्रतीयते, वस्तुतस्तु नास्ति ग्राह्यद्रव्ये शब्दः, तत्र घातजन्यो वेपथुरेवास्ति । विषया ग्राह्याश्रितधर्मरूपेण ग्राह्याणि च धर्माश्रयरूपेण व्यवह्रियन्ते तस्मान्नास्ति ग्राह्यस्य वास्तवमूलस्वरूपसाक्षात्कारोपायः। गौणेनानु-मानादिना तत्स्वरूपमवगम्यते । विषयास्तु साक्षात्कृत-स्वरूपाः । करणप्रसादविशेषाद्विषयस्यैव सूक्ष्मावस्था साक्षात्क्रियते योगिभिः न मूलग्राह्यमिति ॥ ५२ ॥

बाह्यधर्माश्रयो ग्राह्यो विषयोऽधुना विचार्यते । बो-ध्यत्वं, क्रियात्वं जाड्यं चेति ग्राह्यधर्माः । तत्र सविशेषाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इति पञ्च प्रकाश्यधर्माः, अन्ये च बोध्यविषया ग्राह्याश्रितबोध्यत्वधर्माः।देशान्तरगति-र्बाह्यस्य क्रियात्वधर्मलक्षणम् । कर्मेन्द्रियैः शरीरं संचाल्य तथा प्रकाश्यविषयपरिणतिं देशान्तरगतिं चावलोक्य क्रियात्वधर्मा उपलभ्यन्ते, क्रियावरोधका जाड्यधर्माः । शारीरबाधां बुद्धा तथा जाड्यापगमात्मके शरीरचालने कर्मशक्तिव्ययञ्च बुद्धा, तथा च प्रकाश्यविषयावरणम-वलोक्य जाड्यधर्मा अवगम्यन्ते । कठिनता-तरलता-

वायवीयता-रश्मित्तादयः जाड्यमूला बोधाः ॥ ५४ ॥

प्रत्येकं बाह्यद्रव्येषु बोध्यत्वक्रियात्वजाड्यधर्माणां कतिपयाविशेषधर्मा वर्त्तन्ते। तादृशि त्रिविशेषधर्माश्रय-द्रव्याणि प्रभूतं भौतिकं वोच्यन्ते । यथा घटपटधातु-पाषाणादयः । क्रियात्वजाड्ययोरपि बोध्यत्वात्तयोर्बो-ध्यत्वधर्मे उपसर्जनीभावः । द्विविधो हि बाह्यबोध्यत्व-धर्मः—प्रकाश्यविषयो बाह्योद्भवानुभाव्यविषयश्चेति । तत्र प्रकाश्यधर्माणामेव बाह्याभिविधिः विस्तारयुक्तः बाह्यवस्तुप्रतीतिरूपः । बाह्यजन्यत्वेऽपि नानुभाव्य-विषयस्य सुखकरत्वादेः बाह्याभिविधिः तस्मात् सर्वबो-ध्यत्वक्रियात्वजाड्यधर्मेषु पुरोवर्तिनः प्रकाश्यधर्माः । तान् पुरस्कृत्यान्ये उपलभ्यन्ते। तस्मात्प्रकाश्यधर्मानुसा-रत एव स्थूलविषया सूक्ष्मविषयेषु विभज्य साक्षात्क-रणीयाः। प्रत्यक्षविषयाणां प्रकाश्यधर्माणां शब्दस्प-र्शरूपरसगन्धा इति पञ्च भेदाः । तस्मात् पञ्च एव तत्तद्धर्माश्रयभूतानि साक्षात्कारयोग्यानि भौतिकोपा-दानानि भूताख्यद्रव्याणि । क्रियात्वजाड्ये परिणामरूढ-तारूपाभ्यां सामान्यतः भूतेषु समन्वागते ॥ ५५ ॥

आकाशवायुतेजोऽप्क्षितयो भूतानि । तत्र शब्दमयं जडपरिणामिद्रव्यमाकाशम् । तथा—स्पर्शा-दिमया यथाक्रमं वाय्वादयः । प्रकाश्यधर्ममूलविभाग-त्वान्न भूतानि हस्तादिभिः पृथक्करणीयानि । हस्ता-

निरुद्धेषु त्वगादिषु अनिरुद्धेन श्रोत्रमात्रेण यद्बाह्यं शब्दमयं वस्तु अस्तीति प्रत्यक्षीक्रियते तदाकाशस्वरूपम्। एतेन वाय्वादीनामपि स्वरूपमुक्तम्। केचिद्वदन्ति, न सन्ति शब्दाद्येकैकगुणाश्रयाणि पृथग्भूतानि द्रव्याणि, हस्तादिभिः पृथक्कृतानां तादृशामलाभाद् इति। लौकिकानामर्वाग्दृशां पक्षे तत् सत्यम्, न तु योगिनां समाधिबलयुक्तानामिति व्याख्यातम्। तैः पुनरिदमुच्यते, एकस्यैव जडबाह्यद्रव्यस्य क्रियाभेदाः शब्दादयः, किं पञ्चद्रव्यकल्पनेनेति। तत्रेदं वक्तव्यं शब्दादीनां क्रियाजन्यत्वान्न च शब्दाद्याश्रयस्य बाह्यद्रव्यस्य यस्य क्रियाभ्यः शब्दादय उत्पद्यन्ते, तस्यास्ति प्रत्यक्षयोग्यता। बाह्यस्यानुमेयमप्रत्यक्षयोग्यं मूलमस्मितात्मकमुपरिष्टात् प्रतिपादयिष्यामः। बाह्यमूलाया अस्या अस्मितायाः परिणामभेदा एव शब्दादीनामाश्रयद्रव्याणि। येषामस्मितात्मकं बाह्यमूलमननुमतं, तेषां शब्दाद्याश्रयद्रव्यं सर्वथाऽप्रमेयं स्यात्। अप्रमेयद्रव्यमेकमनेकं वेति न विचार्यम्। किं च प्रत्यक्षधर्मानुसारत एव भूतविभागः। सूक्ष्मातिसूक्ष्ममपि बाह्यभावं साक्षात्कुर्वतः पंचधैव बाह्योपलब्धिः स्यात्॥ ५६॥

यथा लौकिकैस्त्रिविशेषधर्माश्रयाणि भौतिकद्रव्याणि सन्तीति निश्चीयते, तथा योगिभिरपि भूततत्त्वं साक्षात्कुर्वद्भिः शब्दाद्येकैकधर्माश्रयिणो बाह्य-

भावा निश्चीयन्ते । यथा वा लौकिकैः हाटकरूपकादिषु भौतिकानि विभज्य शिल्पादौ प्रयुज्यन्ते, तथा योगिभिरपि सर्वभौतिकेषु शब्दमयादीनि भूताख्यानि पंच द्रव्याणि साक्षात्कुर्वद्भिस्त्रिकालदर्शनादौ तानि प्रयुज्यन्ते । भूतलक्षणं यथाह—"शब्दलक्षणमाकाशं वायुस्तु स्पर्शलक्षणः । ज्योतिषां लक्षणं रूपमापश्च रसलक्षणाः ॥ धारिणी सर्वभूतानां पृथिवी गन्धलक्षणा" इति ॥ ५७ ॥

घातमन्थनादिजन्यत्वात् क्रियात्मकाः शब्दादय इति प्राग्व्याख्याताः । तत्र शब्दगुणस्याव्याहततता विश्वतःप्रसार्यता तथेतरतुलनया च पुष्कलग्राह्यता, ततः शब्दाश्रयमाकाशं सात्त्विकम् । तापादेः शब्दादप्रसार्यतादर्शनात् वायुः सात्त्विकराजसः । तदुभयाभ्यां रूपस्य व्याहततरः प्रसारः, तथाऽचिन्त्याशु-संचाराच्च तस्य क्रियाधिक्यम्, ततस्तेजो राजसम् । रसो गन्धात्सूक्ष्मक्रियात्मकस्तस्माद्भूतं राजसतामसम् । स्थूलक्रियात्मकत्वाद्गन्धस्य क्षितिभूतं तामसम् । स्मर्यते च—"अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च त्रिगुणाः पंच धातव" इति । पंच धातवः पंच भूतानीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

षड्जर्षभनीलपीतमधुराम्लादयः शब्दादिगुणानां विशेषाः । सौक्ष्म्याद्यत्र षड्जादयः भेदाः प्रत्यस्तमिता भवन्ति, तदविशेषशब्दादिभावाश्रयं बाह्यद्रव्यं तन्मा-

त्रम् । स्थूलस्य सूक्ष्मसंघातजन्यत्वात्तन्मात्रं भूतकारणम् । भूतवत्तन्मात्रमपि प्रत्यक्षतत्त्वं, नानुमेयमात्रम् । प्रत्यक्षेण यत्तत्त्वमुपलभ्यते तत्प्रत्यक्षतत्त्वम् । उक्तमिन्द्रियाणां विषयात्मकक्रियावाहकत्वम् । समाधिना स्थैर्यकाष्ठाप्राप्तेष्विन्द्रियेषु तेषां विषयात्मचाञ्चल्यग्राहकताऽभावे च प्रत्यस्तमयते विषयज्ञानम् । प्रागस्तगमनादतिस्थिरयेन्द्रियप्रणालिकया गृह्यमाणातिसूक्ष्मवैषयिकोद्रेको यद्बाह्यज्ञानमुत्पादयति क्षणप्रतियोगिनी सा क्रियापरिणतिस्तन्मात्रस्वरूपम् । तदातिस्थैर्यादिन्द्रियाणां स्थूलक्रियात्मानो विशेषविषयाः सूक्ष्मया एकयैव दिशा गृह्यन्ते । तस्मात्तन्मात्राणि अविशेषा इत्युच्यते । यथोक्तम्––"तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रा तेन तन्मात्रता स्मृता । न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिणः ॥ इति । विशेषाः षड्जादयस्तद्रहिता अविशेषा इत्यर्थः, यथोक्तम्–"विशेषाः षड्जगान्धारादयः शीतोष्णादयः नीलपीतादयः कषायमधुरादयः सुरभ्यादय" इति । विशेषरहितत्वात्तानि शान्ततादिशून्यानि । शान्तः सुखकरः, घोरः दुःखकरः, मूढो मोहकर इति । वाह्यस्य नीलपीतादिविशेषगुणेभ्य एव सुखादिकरत्वम्, तद्रहितस्याविशेषस्यैकरसस्य तन्मात्रस्य नास्ति सुखादिकरत्वमिति । तन्मात्राणि यथा शब्दतन्मात्रं, स्पर्शतन्मात्रं, रूपतन्मात्रं, रसतन्मात्रं, गन्धतन्मात्रमिति । तानि यथाक्रममाका-

शादीनां कारणानि । शब्दादिगुणानां यातिसूक्ष्मावस्था तदाश्रयद्रव्यमेव तन्मात्रम् । यथोक्तं भास्कराचार्येण वासनाभाष्ये—"गुणस्यातिसूक्ष्मरूपावस्थानं तन्मात्रशब्देनोच्यत" इति । सूक्ष्मगुणाश्रयस्य क्षणक्रमेण गृह्यमाणस्य सूक्ष्मैकोऽवयवः परमाणुः। भूतवत्तन्मात्राण्यपि ज्ञानेन्द्रियमात्रग्राह्याणि । निरुद्धेष्वपरेषु एकेनैव ज्ञानेन्द्रियेण विचारानुगतसमाधिस्थिरेण गृह्यमाणानि तानि पृथगुपलभ्यन्ते ॥ ६९ ॥

तन्मात्रेभ्यः परः सूक्ष्मो बाह्यो भावो न प्रत्यक्षयोग्यः । भूततन्मात्रयोः स्वरूपप्रत्यक्षं योगे विवृतम् । तन्मात्रकारणं न बाह्यत्वेन प्रत्यक्षीभवति । तत्तु अनुमानेन निश्चीयते । योगिनां परमप्रत्यक्षपूर्वकं हि तदनुमानम् । तन्मात्रसाक्षात्कारे विषयस्य सूक्ष्मचाञ्चल्यात्मकत्वमनुभूयते । तत्र इन्द्रियाणामपि अभिमानात्मकत्वमुपलभ्यते तस्य चाभिमानस्य ग्राह्यकृतोद्रेकाज्ज्ञानम् । यदभिमानं चालयति तदभिमानसजातीयं स्यादिति । तस्माद्ग्राह्यमभिमानात्मकमित्यनया दिशा ग्राह्यमूलग्रहणयोः सजातीयत्वं निश्चीयते। किंच विषयमूलं वस्तु क्रियाशीलम्। बाह्यक्रिया देशान्तरगतिः । देशज्ञानश्च शब्दादेरविनाभावि । ग्राह्यमूले शब्दादेरभावान्न तत्र देशव्यापिनी क्रिया कल्पनीया । तस्मात् विषयमूलवस्तुनः क्रियाऽदेशव्यापिनी । तादृशी च

क्रिया अभिमानस्यैव । तस्मादभिमानरूपं बाह्य-मूलमिति ॥ ६० ॥

सतः विषयाश्रयद्रव्यस्य बाह्यमूलस्य गत्यन्तराभावादपि अभिमानात्मकत्वकल्पनं युक्तम् । सद्बुद्धिः प्रत्यक्षे भावे गृह्यमाणधर्मैर्विशिष्टा सम्प्रजायते, अप्रत्यक्षे च भावे पूर्वज्ञातधर्मैर्विशिष्टा उत्पद्यते, नाऽविशिष्टा सद्बुद्धिः स्थातुमुत्सहते । अत्यध्यक्षस्य बाह्यमूलस्य सत्ता स्वमाहात्म्येनैवोपतिष्ठते, सा च सद्बुद्धिः कैरेव धर्मैः विशिष्टा कल्पनीया स्यात् । न रूपादिधर्मास्तत्र कल्पनीयाः, बाह्यमूले तदभावात् । तस्माद्गत्यन्तराभावादान्तरद्रव्यधर्मा एव तत्र कल्पनीयाः । यतः बाह्यस्य रूपादेरान्तरस्य चाभिमानादेरतिरिक्तो वस्तुधर्मो नास्माभिर्ज्ञायते । सर्वा अप्रत्यक्षज्ञेयपदार्थसत्ता बाह्यैर्वान्तरैर्धर्मैरेव विशिष्टा कल्पनीया ॥ ६१ ॥

अतः सिद्धं बाह्यमूलस्याभिमानात्मकत्वम् । यस्य तदभिमानः, स विराट् पुरुष इत्यभिधीयते । अस्मत्तुलनया तस्य निरतिशयबृहत्त्वम् । तथा च शास्त्रम्—
"तस्माद्विराडजायत विराजोऽधिपूरुष" इति । अन्यच्च—
"यदा प्रबुद्धो भगवान् प्रबुद्धमखिलं जगत् । तस्मिन् सुप्ते जगत्सुप्तं तन्मयं च चराचरमिति" । प्रबुद्धो योगनिद्रोत्थितः सुप्तो योगनिद्रागत इत्यर्थः । सुप्तिजागराभ्यां चेज्जगतः लयाभिव्यक्ती तदा तयोराश्रयद्रव्य-

भूतं विराजपुरुषस्यान्तःकरणमेव जगदात्मकमिति सिद्धम् ॥ ६२ ॥

पुरुषविशेषस्येच्छासम्भूतमिदं जगदित्यभ्युपगमेऽपि जगतोऽभिमानात्मकत्वं स्यात् । इच्छाया अन्तःकरणवृत्तिता प्राग्व्याख्याता, सा चेज्जगत एकमेव कारणं, तदा जगन्मूलतोऽन्तःकरणात्मकं स्यादिति । ग्राह्यात्मको वैराजाभिमानः भूतादीति आख्यायते । ग्रहणे यः प्रकाशधर्मो ग्राह्यतापन्नायामस्मितायां स बोध्यत्वधर्मत्वेन भासते । तथा ग्रहणे यः प्रवृत्तिधर्मः ग्राह्ये तत्क्रियात्वम् । ग्रहणे च यदावरणं ग्राह्ये तज्जाड्यम् । ग्राह्यरूपेण वैराजाभिमानेन विषयात्मक्रियाशीलेन समुद्रिक्तायामस्मदस्मितायां ग्रहणग्राह्यभावा अभिव्यञ्जन्ति । ग्रहणभावस्याधिकरणं कालः, ग्राह्यभावस्य दिक् । परिणामस्यानन्त्यात्कालावकाशयोरनन्तता प्रतीयते । अतः सत्त्वक्रियाधिकरणभूतौ दिक्कालौ अपरिमेयौ । ग्रहणात्मिकाया अस्मिताया याः पंचधा परिणतयः ग्राह्यतापन्नास्ता एव पंचभूततन्मात्ररूपाग्राह्यभावाः । यथा ग्रहणे गुणविभागस्तथैव ग्राह्ये ॥ ६३ ॥

न भूतात्तत्त्वान्तरं भौतिकम् । प्रकाश्यकार्यधार्यधर्माणां संकीर्णग्रहणमेव भौतिकस्वरूपम् । चाञ्चल्यात्स्थूलेन्द्रियस्य तथा ग्रहणम् । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इति पञ्चप्रकाश्यविषयाः वाक्यशिल्पगम्यसर्ज्यजन्या-

नीति पंचकार्यविषयाः, तथा च वाह्योद्भवबोधाधिष्ठानं, धातुगतबोधाधिष्ठानं, चालनशक्त्यधिष्ठानं, अपनयनशक्त्यधिष्ठानं समनयनशक्त्यधिष्ठानं चेति पंच धार्यविषयाः येषां संघातः शरीरमिति ॥ ६४ ॥

व्याख्यातानि तत्त्वानि । लोकानां सर्गप्रतिसर्गावुच्येते । अनादी प्रधानपुरुषौ उपादाननिमित्तभूतौ करणानाम् । विद्यमाने कारणे प्रतिबन्धाभावे च कार्यस्यापि विद्यमानता स्यादिति नियमात् करणान्यनादीनि । तथाहुः "धर्मिणामनादिसंयोगाद्धर्ममात्राणामप्यनादिसंयोगः" इति । तथा च "अनादिरर्थकृतः संयोग" इति । तथा च गौपवनश्रुतिः "नित्यं मनोऽनादित्वान्नह्यमनाः पुमाँस्तिष्ठतीति" । अग्निवेश्मश्रुतिश्चात्र—"सोऽनादिना पुण्येन पापेन चानुबन्धः परेण निर्मुक्तोऽनन्ताय कल्पते" इत्यादिशास्त्रशतेभ्योऽपि पुरुषस्यानादिकरणवत्ता सिध्यति । तन्मात्रसंगृहीतानि करणानि लिङ्गशरीरमित्युच्यन्ते । लिङ्गशरीराणामसंख्यत्वदर्शनादसंख्याताः क्षेत्रज्ञाः । कस्मादसंख्यानि लिङ्गशरीराणि, स्वोपादानस्यामेयत्वादिति । अपरिमेयस्योपादानस्य परिमितकार्याण्यसंख्यानि स्युः । गुणसंस्थानभेदानामानन्त्यादसंख्याताः करणप्रकृतयः । अतः असंख्याः जीवयोनयः । उपादानस्यामेयत्वाज्जीवनिवासा लोका अप्यनन्तास्तथा चानन्त्यवैचित्र्यान्विताः । यथो-

क्तम्—"ते चानन्त्यं न पश्यन्ति नभसः प्रथितौजसः । दुर्गमत्वादनन्तत्वादिति मे विद्धि मानसमिति" ॥ अतस्तेह्यसंख्येयाः क्षेत्रज्ञाः कदाचिल्लीनकरणाः कदाचिद्व्यक्तकरणा वाऽसंख्यायोनी आपद्यमाना वा त्यजन्तो वा असंख्येषु लोकेषु वर्तन्ते ॥ ६५ ॥

द्विविधः करणलयः, साधितः सांसिद्धिकश्च । तत्र योगेन साधितः लिङ्गशरीरलयः, ग्राह्यभावलयाच्च सांसिद्धिकः । ग्राह्याभावे करणकार्याभावः, कार्याभावे क्रियात्मनां करणानां लय इति नियमाद्ग्राह्यलये लयः करणशक्तीनाम् । यथाह—"चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया । तद्वद्विनाविशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गमिति" लीने ग्राह्ये करणानि लीनानि तिष्ठन्ति । नच तेषामत्यन्तनाशो नाभावो विद्यते सत इति नियमात् । ग्राह्याभिव्यक्तौ तानि पुनरभिव्यज्यन्ते श्रुतिश्चात्र—"तेऽविनष्टा एव विलीयन्तेऽविनष्टा एव उत्पद्यन्ते" इति । "भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयत" इति चात्र स्मृतिः ॥ ६६ ॥

उक्तं जगतः वैराजाभिमानात्मकत्वम् । स्मृतिस्तत्र यथा–"अभिमान इति ख्यातः सर्वभूतात्मभूतकृत् । ब्रह्मा वै स महातेजा यत्र ते पंच धातवः । शैलस्तस्यास्थिसंज्ञास्तु मेदोमांसञ्च मेदिनीति" ॥

तदन्तःकरणस्य च निरोधानिरोधरूपाभ्यां सुप्ति-

जागराभ्यां जगतो लयाभिव्यक्ती। सुप्तौ जडता क्रिया-शून्यता वा भवति । विषयाणां क्रियात्मकत्वाज्जाड्य-मापन्ने ग्राह्यमूले वैराजाभिमाने विषया लीयन्ते । ततः अस्मदादीनामपि लिङ्गलयः । जागरे च क्रियाशीले वैराजाभिमाने विषया अभिव्यज्यन्ते । ततः सजातीय-त्वात् तैर्भावितान्यस्मदादीनां करणानि व्यक्ततामा-पद्यन्ते । यथा सुप्तः पुरुषश्चाल्यमान उन्निद्रो भवति तद्वत् । स्वमूलस्य क्रियावैचित्र्यात् शब्दादीनां वैचि-त्र्यम् । स्मर्यते च—"अहंकारेणाहरते गुणानिमान् भूता-दिरेवं सृजते स भूतकृत् । वैकारिकः सर्वमिदं विचेष्टते स्वतेजसा रञ्जयते जगत्तथा" इति । स भूतकृद्भूतादि-र्वैकारिकोऽहंकारः अभिमानेन इमान् शब्दादिगुणाना-हरते विचेष्टते च विचेष्टन् च जगदिदं स्वतेजसा रञ्ज-यते विषयानारोपयतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

योगनिद्रायां निष्क्रिये वैराजाभिमाने तद्गताशेष-क्रियात्मानो ये अशेषविशेषास्तत्प्रतिष्ठा-विषया निस्तैल-दीपवत् लीयन्ते । तदाऽप्रतर्क्यं स्तिमितं वाह्यं भवति । यथाह—"पुरास्तिमितमाकाशमनन्तमचलोपमम् । नष्ट-चन्द्रार्कपवनं प्रसुप्तमिव संबभौ ॥ " इति ।

निद्राजाग्रतोरन्तरालं स्वप्नावस्था तस्यां जाड्यं वाह्यकरणानां चेतसश्च कल्पनरूपा चेष्टा । वाह्यवशिनः स्रष्टुः सूक्ष्मभूतकल्पना ग्राह्यतापन्ना आदौ कारणसलि-

लाख्यं तन्मात्रसर्गमुत्पादयति । तथा च स्मृतिः—"ततः सलिलमुत्पन्नं तमसीवापरं तमः" इति । ततः प्रागुक्त-स्तिमितावस्थानानन्तरमित्यर्थः । सन्ध्याख्ये स्वप्नख्याने कल्पनरूपा सृष्टिरित्यस्ति श्रुतिस्मृतिप्रवादः ॥ ६८ ॥

विराजपुरुषाणां स्थूलक्रियाशालिनोऽभिमानाद्ग्रा-ह्यतापन्नात्कठिनताकोमलतास्निग्धतावायव्यतारश्मिता-दिधर्माश्रयद्रव्यात्मकः भौतिकसर्ग आविर्भवति । तत्र कठिनताऽतिरुद्धता क्रियायाः । विपरीतक्रियथैव क्रिया-रोधदर्शनात्कठिने द्रव्ये स्वगतरुद्धक्रियाऽनुमीयते । रश्मिता च अत्यरुद्धता क्रियायाः । न च तत्र जडता-ऽभावः योगिनां रश्मिषु विहारसम्भवात् । यथाह-"ततस्तूर्णनाभितन्तुमात्रे विहृत्य रश्मिषु विहरतीति" । कोमलताद्या अल्पाल्परुद्धक्रियात्मिकाः । वैराजाभिमा-नस्य कल्पनरूप-क्रियाभेदाद् ग्राह्ये काठिन्यादिभेदः। भू-ताद्याख्यस्य तदभिमानस्य भूततन्मात्राभिमानिदैवतैर्वि-धृतस्य क्रियाविशेषो ग्राह्यस्य व्यवधिहेतुर्जलावर्तवत् । तदभिमानस्य ग्रहणात्मकस्य यौगपदिकमिव परिणाम-बाहुल्यं ग्राह्यतापन्नं विस्तारबोधमारोपयति । तस्य च परिणामप्रवाहविशेषः ग्राह्यभूतो देशान्तरगति-र्भवति ॥ ६९ ॥

स्थूलोत्पत्तौ सांख्यानुमता स्मृतिर्यथा-"पुरा स्तिमितमाकाशमनन्तमचलोपमम् । नष्टचन्द्रार्कपवनं

प्रसुप्तमिव संबभौ ॥ ततः सलिलमुत्पन्नं तमसीवापरं तमः । तस्माच्च सलिलोत्पीडादुदतिष्ठत मारुतः ॥ यथा भाजनमच्छिद्रं निःशब्दमिव लक्ष्यते । तच्चाम्भसा- पूर्यमाणं सशब्दं कुरुतेऽनिलः ॥ तथा सलिलसंरुद्धे- नभसोऽन्ते निरन्तरे । भित्त्वार्णवतलं वायुः समुत्पतति घोषवान् ॥ तस्मिन्वाय्वम्बुसंघर्षे दीप्त तेजा महा- बलः । प्रादुरभूदूर्ध्वशिखः कृत्वा निस्तिमिरं नभः ॥ अग्निपवनसंयुक्तं खं समाक्षिपते जलम् । सोऽग्निर्मा- रुतसंयोगाद् घनत्वमुपपद्यते ॥ तस्याकाशं निपततः स्नेह- स्तिष्ठति योऽपरः । स संघातत्वमापन्नो भूमित्वमनु- गच्छति ॥ रसानां सर्वगन्धानां स्नेहानां प्राणिनां तथा । भूमिर्योनिरिह ज्ञेया यस्यां सर्वं प्रसूयत" इति ।

एकरसस्य कारणसलिलस्य स्थौल्यपरिणामे परिच्छिन्नभौतिकद्रव्यप्रकीर्णं ब्रह्माण्डं बभूव । तदा स्थूलसूक्ष्मवायुकृतान्तरालं ज्योतिःपिण्डमयं जगदा- सीत् । घनत्वमापद्यमानात् काठिन्याद्यतिस्थौल्यात्म- कात् द्रव्यात्सूक्ष्मतराणि वायवीयद्रव्याणि पृथग्बभूवुः । तस्मादाह—"भित्त्वेति" । घनत्वाप्तिजनितसंघर्षाच्च उत्ता- पोद्भवो येनोत्तप्तानि स्थूलभौतिकानि ज्योतिःपिण्डा- काराणि बभूवुः । तत आह—"तस्मिन् वाय्वम्बुसं- घर्षे" इति । अथ तेषां ज्योतिःपिण्डानां खे विचरतां मध्ये केचिद्वायुयोगतः निस्तापत्वमापद्यमानाः स्नेहत्व-

मथ संघातत्वमापद्यन्ते, केचिच्च वृहत्त्वात् स्वयंप्रभज्योतिष्करूपेणाद्यापि वर्तन्ते । उक्तंच–"उपरिष्टोपरिष्टात्तु प्रज्ज्वलद्भिः स्वयंप्रभैः । निरुद्धमेतदाकाशमप्रमेयं सुरैरपि ॥" इति । तस्माच्चाहुः—"सोऽग्निर्मारुतसंयोगादिति" ॥ ७० ॥

यो ग्रहणदशि विराजः स्थूलज्ञानरूपप्रबलक्रियासमुद्रेकः, ग्राह्यदशि सा घनत्वाप्तिः स्थौल्यात्मिका । "पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति" श्रुतेर्दृश्यमाना लोकाः पादमात्रम्, भुवः स्वरादयः सूक्ष्माश्च लोकास्त्रिपादः । तेषु श्रेष्ठो महत्तमश्च सत्यलोकः । स च वैराजमहदात्मप्रतिष्ठितः । ग्रहणदशि सर्वाः ग्रहणक्रियाः महदात्मनि निबद्धास्ततो ग्राह्यदशि सत्यलोकाभ्यन्तरे निबद्धाः सर्वे स्थूलसूक्ष्मलोकाः । ग्रहणे तामसाभिमानः स्थितिहेतुः, ग्राह्ये तदभिमानप्रतिष्ठा संकर्षणाख्या तामसी शक्तिर्लोकधारणहेतुः । उक्तंच—'मध्ये समन्तादण्डस्य भूगोलो व्योम्नि तिष्ठति । बिभ्राणः परमां शक्तिं ब्रह्मणो धारणात्मिकामिति ।" तथा च "द्रष्टृदृश्ययोः संकर्षणमहमित्यभिमानलक्षणमिति" । अनया संकर्षणाख्यधारणशक्त्या सत्यलोकाभ्यन्तरे निबद्धाः स्थूललोका विचरन्ति वर्तन्ते च ॥ ७१ ॥

भूतादेर्विराजोऽभिव्यक्तौ सत्यां प्रजापतिर्हिरण्य-

गर्भ आविरासीत् । श्रूयते च—"तस्माद्विराडजायत विराजोऽधिपूरुष" इति । स एष भगवान् प्रजापतिः हिरण्यगर्भः पूर्वसिद्धः सर्गेऽस्मिन् सर्वभावाधिष्ठातृत्व-सर्वज्ञातृत्वसंस्कारेण सहाभिव्यक्तो बभूव । श्रूयते च—"हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे विश्वस्य जातः पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम" इति ॥ सर्वज्ञातृत्वसर्वभावाधिष्ठातृत्व-संस्कारमाहात्म्येनोद्भूतेषु सप्रजलोकेषु स सर्वज्ञोऽधीशो भूत्वा वर्तते । तस्य सर्वज्ञातृत्वस्वभावो हिरण्यगर्भ-स्वरूपम् । सर्वभावाधिष्ठातृत्वस्वभावस्तु विराजस्व-रूपम् । पूर्वे खलु सर्गे सप्रजलोकेषु तस्य ईशितृत्वा-भिमानात् तच्छक्त्या सर्गेऽस्मिन् प्रजाभिः सह लोका जायेरन् । तथा च सूत्रम्—"स हि सर्ववित् सर्वकर्ता" इति । "ईदृशेश्वरासिद्धिः सिद्धेति" च । शाश्वताः संसारिणो जीवाः खल्वादौ वक्ष्यमाणप्रणालिकया तदैश्वर्यमाहात्म्यात् देहिनो भूत्वा आविरासन् । ततो बीजवृक्षन्यायेन प्राणिनां सन्तानः । भगवान् हिरण्यगर्भः सास्मितमहासमाधिसिद्धः यदा योगनिद्रोत्थित आत्म-स्थोऽपि ऐश्वर्यमनुभवति तदा ब्रह्माण्डस्य व्यक्तिः । यदा पुनः स्वात्मन्येव तिष्ठन् निरोधसमाधिमधिगच्छति तदा योगनिद्रागत इत्यभिधीयते । तदा च ब्रह्माण्डं विलीयत इति । एवं प्रजापतेरैश्वर्यवशात्स्थूलसूक्ष्मलो-

कसर्गानन्तरं धार्यप्राप्तौ लीनकरणा जीवाः व्यक्तकरणाः सूक्ष्मबीजरूपाः प्रादुर्बभूवुः । कर्माशयवैचित्र्याद्दैवमानुषतिर्यगुद्भिज्जप्रकृत्यापूरितैर्विचित्रकरणैः समन्वितास्ते सूक्ष्मबीजजीवा अभिव्यञ्जियुः । तेष्वसंख्येषु बीजजीवेषु मध्ये ये त्वौपपादिकदेहबीजा भूततन्मात्राभिमानिदेवताद्या जीवास्ते स्वतः प्रादुर्भवन्तिस्म । अथ उद्भिज्जदेहबीजा जीवाः शरीराणि परिजगृहुः । स्मृतिश्चात्रेयं भवति—" भित्त्वा तु पृथिवीं यानि जायन्ते कालपर्ययात् । उद्भिज्जानि च तान्याहुर्भूतानि द्विजसत्तमाः " ॥ इति । तथा च " उद्भिज्जा जन्तवो यद्वत्क्षुद्रजीवा यथा यथा । अनिमित्तात्सम्भवन्तीति " ॥ अथान्ये प्राणिनस्तदैश्वर्यवशात्समजायन्त । प्राणिषु ये अस्फुटवरकरणाः तथाचातिप्रबलाऽवरकरणास्तेष्वेकायतनस्थिता जननी शक्तिर्भवति । स्फुटवरकरणप्राणिषु प्राणशक्तेरप्राबल्याद्द्विधा विभक्ता जननी शक्तिर्वर्तते । तस्मात् स्त्रीपुंभेद इति ॥ ७२ ॥

इति सांख्ययोगाचार्यश्रीमद्धरिहरानन्द-आरण्य-विरचितः सांख्यतत्त्वालोकः समाप्तः ।

# सांख्यतत्त्वालोकः

## पारिभाषिक-शब्दार्थाः ।

एतन्निबन्धपाठकाले पाठकाः स्मरेयुः—

पदार्थः=पदाभिधेयमात्रं, पदार्थः द्विविधः=भावः, अभावश्च । तत्र भावः = वस्तु = द्रव्यं गुणश्चेति ।

द्रव्यं = व्यक्तसूक्ष्मगुणाश्रयभावः । तच्च आन्तरं तथा वाह्यं । गुणः ( सत्त्वादिव्यतिरिक्तः ) = धर्म्मः = द्रव्यानां वुद्धभावः । व्यक्तगुणाः—वर्त्तमानाः; सूक्ष्म-गुणाः—अतीताश्चानागताश्च । गुणाः = वाह्या आन्त-राश्च । तत्र मूलवाह्यगुणाः = बोध्यत्वं, क्रियात्वं, जडत्वञ्चेति ।

मौलिका आन्तरगुणाः = प्रख्याप्रवृत्तिस्थितयः । विषयः = वाह्यान्तरकरणव्यापारः । विषयाः = बोध्य-विषयाः, कार्यविषयाः, धार्यविषयाश्चेति । बोध्य-विषयाः = विज्ञेया आलोच्याश्चेति । कार्यविषयाः स्वेच्छकार्यविषयाः स्वतःकार्यविषयाश्च । धार्य-विषयाः = शरीरादिद्रव्याणि शक्तयश्च । तत्र पुनः विज्ञेयविषयाः=गृह्यमाणाः प्रत्यक्षविषयाः, अगृह्यमाणा अनुमेयस्मर्यादयः ।

स्वेच्छक्रियाविषया: = कर्म्मेन्द्रियादीनां कार्य्याणि प्राणादीनां कार्य्याणि च स्वतःक्रियाविषया: । सर्वे विषया बाह्या आभ्यन्तरा वा भवन्ति ।

बोधः = ज्ञरूप: । स च बोधः त्रिविधः = स्वबोधः, विज्ञानं, आलोचनञ्चेति ।

स्वबोधः = चैतन्य-चिति-चिद्-ज्ञमात्र-दृक्-स्वप्रकाशादिसंज्ञाभेदोऽस्य ।

विज्ञानं = चैतसिकः तत्त्वबोधः नामजात्यादिसहितः शब्दादिबाह्यानां इच्छादिमानसानाञ्च ।

आलोचनं = बाह्याभ्यन्तरविषयाणां प्राथमिकः संज्ञामात्रबोधो नामजात्यादिहीनः ।

करणं = आबुद्धिसमानान्ताः सर्वा आत्मशक्तयो या भोगापवर्गक्रियायाः साधकतमाः । करणसमाहारः लिङ्गशरीरं ।

शक्तिः = अनुमेयं कारणं = चितिशक्तिः दृश्यशक्तिश्चेति । तत्र चितिशक्तिः क्रियाहीना स्वप्रकाशस्वभावेनात्मप्रकाशहेतुः । दृश्यशक्तिः = क्रियाया सूक्ष्मरूपा पूर्वावस्था परावस्था च । आन्तरशक्तिः = संस्काररूपा हृदयाख्या । बाह्यशक्तिः = क्रियोद्भवानुमेया अक्रियावस्था । क्रिया=शक्तेर्व्यक्तावस्था = बाह्या आन्तराच । आन्तराक्रिया = कालाधिकरणका । बाह्याक्रिया = देशकालाश्रया ।

---

# SĀṀKHYATATTVĀLOKA

## Appendix.

### Explanation of Technical Terms.

Padārtha is what is denoted by a term ( lit. the meaning of a pada-word ). Padārtha may be of two kinds— Positive or Bhāva ( when it denotes something ) and Abhāva ( when it denotes absence of a thing ).

Bhāva or Vastu is either Dravya or concrete thing or Guṇa or attribute.

Dravya or Dharmī is that in which manifest and unmanifest attributes are considered as inherent. There are internal and external Dravyas.

Dharmī or Guṇī is an object of cognition when conceived as integration of attributes which are but aspects or discrete forms of knowing, while these aspects are denoted by the concept of Dharma.

As cognitions are successive events in time Dharmas are regarded as past or what were cognised, present or what are being cognised and future or what may be cognised.

When the primary object is reached by analysis, Dharma and Dharmī become indistinguishable or merge into each other

Guṇas denoting Sattva, Rajas and Tamas are not attributes but 'strands'. Succession of Phenomena is like an endless rope, the strands of which are the three Guṇas.

Guṇas, in the sense of Dharmas, are attributes or cognisable aspects of concrete things. Dharmas are either internal or external. Cognition, conation and retention are fundamental among the former, while cognisability, activity and inertia are fundamental among the latter.

Vyakta or manifest Guṇas or Dharmas are those that are related to the time-form called present i. e. are being cognised while Sūkṣma or unmanifest Guṇas are those that are related to the other two time-forms past and future.

Viṣaya is what results from the interaction of the faculties and objects. They are Bodhya Viṣayas or cognisables, Kārya Viṣayas or what we do and Dhārya Viṣayas or what are retained or conserved.

Bodhya Viṣayas are Vijñeyas and Ālocyas. Vijñeyas are Gṛhyamāṇa or representative i. e. external and internal perception and Agṛhymāṇa or representative i. e. those that are effected by reflective psychosis such as conception, inference, recollection etc.

Kārya Viṣayas are voluntary and involuntary activities. The former are activities belonging to the

five organs of action and other activities of a like nature, and the latter are principally the activities belonging to the vital organs.

Dhārya Viṣayas are the body and the various kinds of energy. Viṣayas are either internal (mental) or external ( physical ).

Bodha is of the nature of awareness. It is of three kinds, viz., Svabodha or absolute Awareness or awareness by Itself; Vijñāna or determinate knowledge and Ālocana or sense-impression.

Caitanya, Cit, Jña, Dṛk, Svaprakāśa etc. are but different names of Svabodha.

Vijñāna is the conception and perception of external objects and internal states.

Ālocana is inchoate elementary sensation (through a single sense ) which when co-ordinated in the mind with such other direct or recalled sense impressions become Vijñāna.

Śakti is the unmanifest yet inferable cause of phenomena ( cognitions and actions ). It is of two kinds, Citi or Dṛśi Śakti and Dṛśya Śakti. The former is the Knower Absolute and is the immutable cause of Phenomena. The latter—objective or Jaṛā Śakti is their mutable evolving cause. Jaṛā Śakti is the subtle potential state of activity whether

internal or external. In other words, it is the prior or posterior and therefore, imperceived state of activity. Every object of experience originates from Śakti and vanishes therein as the result of activity.

Āntara Śakti or internal Śakti is psychical latency or subliminal impressions which are reminiscent of previous psychoses. Vāhya Śakti is energy or the inferred potential state of motion.

Kriyā or activity is the manifest or perceivable state of Jaṛā Śakti. Of Kriyās Āntara-Kriyā or mental activity has for its container time while Vāhya Kriyā has for its container both time and space.

Satkāryavāda or the doctrine of the existence of the effect in the evolving cause has to be thoroughly grasped in order to understand clearly the philosophy of the Sāṁkhyas. It is based on the truism "Nāsato vidyate bhāvo nābhāvo vidyate sataḥ," or something can never become nothing and vice versa. A lump of clay is shaped by the potter as a jar. Here nothing that did not exist before comes into existence, but there is only change of position in space of the particles of the stuff. Any one who could see the clay in minute portions will see that those portions are only rearranged in a particular manner in the jar. But those who see the whole and are familiar with the use of a jar will call it a jar and in common

parlance may say that a thing that was not in existence before has come into existence. In reality, however, there is only a spread of the mass of clay in a particular manner.

In this way all things that are regarded as effects exist in their evolving cause and by the activity of one or more efficient causes ( Nimitta ) become manifest. Thus manifestation is not origination of something from nothing but only a change of position in space or ( in the case of the mind-stuff ) in time. This rule holds good in the entire phenomenal world from the first evolute, the Mahān, to common things.

It finds practical application in the Dharma-Dharmivāda or view of all phenomena as Dharmas or attributes and Dharmīs or concrete things. In conceptual thinking we use the concept 'thing' in the sense of 'what' has certain properties or attributes. If we are asked to define this 'what', we refer to some other thing with more elementary attributes. For instance,—what is yellow, etc. is gold. If asked to define the 'what' we may according to our knowledge conceive an elementary thing ( such as an atom ) and define that thing with some attributives. If we think that there is a further elementary thing as the cause of atoms which we do not know definitely, then we take refuge in agnosticism which is only admitting our ignorance. But if we can

find no reason for the existence of a further cause then we should consider the thing to be causeless or eternal.

Now, what are attributes or Dharmas ? That which is considered as inherent in a thing is Dharma, or more precisely, it is the aspect of a thing apprehended in some way ( by conception, preception, etc. ) As aspects are changeful, so are Dharmas. When an aspect changes, what becomes of it ? The answer must be that it remains in an unmanifest state, for nothing is annihilated. Under similar conditions the same Dharmas may be aspected ; therefore, a past Dharma is only an unmanifest existence. So are the future Dharmas which are only indeterminate aspects. Dharmas are Śānta or *subsided*, Udita or *arisen* and Avyapadeśya or *indeterminate.* These are related respectively to the three time forms—past, present and future. Udita Dharmas are Vyakta or manifest while Śānta and Avyapadeśya Dharmas are Sūkṣma or unmanifest. A lump of clay may be made spherical, cubical, etc. in shape. When it is transformed from a sphere to a cube then the Dharma of sphericality is said to have *subsided* and cubicality to have *arisen*, and the innumerable shapes that it may take in future are said to be Avyapadeśya. All these Dharmas must be considered as inherent in the lump of clay. Thus a concrete thing or Dharmī is regarded as an integration

of innumerable Dharmas, or, in other words, it may be aspected in innumerable different ways.

Some only ( viz. the Udita ) of these innumerable aspects are directly apprehended, while the rest are inferred to exist. Thus a Dharmi is to be defined as a concretion of manifest aud unmanifest Dharmas or attributes.

Some ( Buddhists ) hold that the universe is only Dharmas rising from and vanishing into nothing every moment without any substrate ( Dharmī ) or from a substrate of Śūnya ( whatever it may mean ). Others consider the substrate to be unknowable. These views are unsound, for it is inconceivable that cause ( Pratyaya ) and effect (Pratītya) should be unconnected or separated by a void. Unknowable means some form of knowing which, if specified, would be found to be ultimately the substrate of Sentience, Activity and Stasis. In the Sāṁkhya view the substrate or Dharmī is not Śūnya or an ever-elusive or 'unknowable' something but it is the evolving cause.

The evolving cause may be regarded as the Dhārmī of its effects. Thus earth is the Dharmī of jars, bricks, tiles, etc., which are, apart from the constituent earth, only different aspects or Dharmas of earth.

Proceeding in this way, the Bhūtas will be found to be the Dharmas of the Monads, the Monads and

the lower faculties to be the Dharmas of the Dynamic Ego, which again will appear to be the Dharma of the Pure I–feeling or Mahān. Mahān, in its turn, will be seen as the Dharma of the Guṇas. There being nothing beyond the Guṇas, the Dharma-Dharmī view ends there. So they are not to be regarded as concreted things but as simple entities. Take, for example, the mutative principle Rajas; mutation is not its property but its very nature ( Śīla ), there being nothing besides mutation in it, or, in other words, it being nothing but mutation, mutation must be regarded not as an inhering attribute or aspect of it but as its entire and eternal nature. It is, therefore, that Vyāsa says,— "In the Pradhāna, Dharma and Dharmī are indistinguishable".

Dharmas may be real or fictitious ( Vaikalpika ). Those that are expressed by negative terms or are mere abstractions are unreal Dharmas having no existence anywhere. They are, in reality, only conceptual symbols of the absence of certain things. Infinitude, nihility, etc., are examples of Vaikalpika Dharmas. Such unreal Dharmas, which are nothing but words constructed by the use of grammatical suffixes and prefixes, may be and are ascribed to the primary entities which are beyond the Dharma-Dharmī view. But this signifies nothing and therefore the rule stated before holds good.

The Knower Absolute is like the Guṇas beyond the Dharma-Dharmī view, it being Knower only and nothing but Knower and having no perceivable aspects. It is usually ( though not necessarily ) conceived by the negation of perceivability ( Adṛśya ) which includes the host of negative terms or unreal Dharmas ascribed to it by us on account of our ingrained habit of viewing things as Dharma and Dharmī. Vyāsa defines it as "Viśeṣeṇāparāmṛṣṭādṛk" or self-determined awareness not definable by attributives. The positive element in its definition is only Self ( Dṛśimātra ) which requires no definition. Bewildered at the array of negative attributives ascribed to it (rather by way of rhetorical flourish and elucidation ) some people think that the Puruṣa of the Sāṁkhyas may be defined by such terms only. The fact is that the only negative term which may be required to define ( rather to elucidate ) the Metempiric Self is Adṛśya or Not-object. Object too has to be similarly defined.

To conclude, there being no changeful aspects in the Metempiric Self and no real attributives ( infinite, eternal etc. are not real inhering attributes ) being necessary to define it, it is beyond the phenomenal or Dharma-Dharmī view.

Puruṣa of Sāṁkhya is not impersonal ( Apratyak )

but is the Metempiric Person — the root of our personality. Imporsonality and objectivity are the same thing. Prakṛti is impersonal, being the common object of all 'Persons'. Caitanya of Puruṣas is not an impersonal stuff common to all of them, for such a conception implies objectivity, the very opposite of how the Puruṣa should be conceived.

# Index

The Roman figures refer to the sections in the Introduction while those in Devanāgari refer to sections in the Text.


Abhimāna, २०
——, Bhūtādi 63 ६७
Ādyaprāṇa ( its functions ), 45 ४५
Ahamkāra, 17 १७
Ālocana, 28 २८
Antahkaraṇa, 19,26 १६,२६
Antahkaraṇāṅga ( what and how many are they ), २०-२२
Apāna ( its functions ), 48 ४८
Apavarga, 13 १३
Asmitā, 23 २३
Avasthāvṛtti, 36-39 ३६-३६
——, Bodhyagata ( Sukha etc. ) 37 ३७
——, ceṣṭāgata ( Rāga etc. ) 38 ३८
——, Dhāryagata ( Jāgrat etc. ) 39 ३६
Bāhyakaraṇa, 25,41-44 २५,४१-४४
Bāhyamūla ( its real nature ), 60-63 ६०-६३
Bhautika, ५५,६४
Bhoga, 13 १३
Bhūtas, 55-58 ५५-५८
Buddhitattva ( pure ego ), 15-16 १५-१६
Citta, 26-२६
Dik and Kāla (space and time), Samkhya view about 33,63 ३३,६३
Grahaṇa, See Karaṇa
Grahītā ( the recipient of experience ), 10,14 १०,१४
Grāhya (object), the real nature of 54 ५४
——( compared with Grahaṇa ), ६३,७१

Guṇas ( Sattva, Rajas and Tamas ), 11,12 १२
——( their nature ), १२
——( as ultimate constituents ), १३
Hiraṇyagarbha, 72 ७२
Hṛdaya, 26 २६,३५
Jñānendriyas ( their functions ), 41,42 ४१,४२
Kāla, 33,63 ३३,६३
Kalpana, 35 ३५
Karaṇa, 19 १६
( See also Bāhyakaraṇa and Antahkaraṇa )
Kāraṇasalila, ६८
Karmendriyas ( their functions ), 43 ४३
Kṛti, 35 ३५
Liṅgaśarīra, 65,66 ६५,६६
Mahattattva (Pure Ego), 14,15 १४-१५
Manas, 18 १८
Pariṇāma ( mutation ), 3 ३
Prajāpati, ७२
Prakāśa (revelation), 1 १
Prakhyā ( cognition ), 20 २०
Prakṛti or Pradhāna, 9 ९,११,१२,
Pramāṇa (Pratyakṣa, Anumāna and Āgama), 28-30 २८-३०
Prāṇas (their functions), 44-52 ४४-५२
Pravṛtti (conation), 20 २०
—— (its five types and how they are formed), 27 २७
Pravṛttivijñāna, 32 ३२
Puruṣa ( Self ), 2-8 २-८
——, immutability of 4 ४
—— time and space and, 4 ४
——, plurality of 4-7 ४-७
——( its relation with the knowable ), 8 ८
Puruṣārtha (aim of the Ego), 13 १३
Rājasa, १३

Samāna (its functions), 49 ४९
Saṃkalpa, 35 ३५
Saṃkarṣaṇa, ७१
Śarīra, ५०
Sāttvika, १३
Smṛti, 31 ३१
Sṛṣṭi (genesis), 69-72 ६५-७२
——( of the Bhutas ), 69 ६९
——( of the material world ), 70 ७०
——( of plants and animals ), ७२
Sthiti or Saṃskāra ( latencies), 20 २०,३५
Tāmasa, १३
Tāmasabhāva (nirodha etc.), ४०
Tanmātra ( monads ), 59 ५६
Udāna ( its functions ), 46 ४६
Vikalpa, the three types of 33 ३३
Vikalpana, 35 ३५
Viparyastaceṣṭā, 35 ३५
Viparyaya, 34 ३४
Virāt, 62,63,72 ६२
Viṣaya, 53 ५३
Vyāna (its functions ), 47 ४७
Vyavasāya ( of citta) , 40 ४०

# THE PRINCESS OF WALES SARASVATI BHAVANA TEXTS.

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M. A.

No. 1—The Kiraṇāvalī Bhāskara, ( किरणावलीभास्कर ) [वैशेषिक], a commentary on Udayana's Kiraṇāvalī, Dravya section, by Padmanābha Miśra. Edited with Introduction and Index by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A. Rs. 1-12

No. 2—The Advaita Chintāmaṇi, ( अद्वैतचिन्तामणि ) [वेदान्त], by Raṅgoji Bhaṭṭa, Edited with Introduction etc. by Nārāyaṇa Śāstri Khiste Sāhityāchārya. Rs. 1-12

No. 3—The Vedānta Kalpalatikā, ( वेदान्तकल्पलतिका ) [ वेदान्त ], by Madhusūdana Saraswatī. Edited with Introduction etc. by Rāmājnā Pāṇḍeya Vyākaraṇāchārya. Rs. 1-12

No. 4—The Kusumāñjali Bodhinī, ( कुसुमाञ्जलिबोधिनी ) [न्याय], a Commentary on Udayana's Theistic Tract, Nyāya Kusumāñjali, by Varadarāja. Edited with Introduction etc. by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A. Rs. 2-0

No. 5—The Rasasāra (रससार) [वैशेषिक], a Commentary on Udayana's Kiraṇāvalī, Guṇa Section, by Bhaṭṭa Vādīndra. Edited with Introduction etc. by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A. Rs. 1-2

No. 6—( Part I )-The Bhāvanā Viveka (भावनाविवेक) [मीमांसा], by Maṇḍana Miśra, with a Commentary by Bhaṭṭa Umbeka. Edited with Introduction etc. by M. M. Gaṅgānātha Jhā, M. A., D. Litt. Rs. 0-12

No. 6-( Part II )— Do. Do. Rs. 0-12

No. 7-( Part I )-The Yoginīhṛdaya Dīpikā, (योगिनीहृदयदीपिका) [तन्त्र], by Amṛtānanda Nātha, being a

Commentary on Yoginīhṛdaya, a part of Vāmakeśvara Tantra. Edited with Introduction etc. by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A. Rs. 1-8

No. 7—( Part II ) Do. Do. Rs. 1-4

No. 8—The Kāvyaḍākinī (काव्यडाकिनी) [ काव्यशास्त्र ], by Gaṅgānanda Kavīndra. Edited with Introduction etc. by Jagannātha Śāstri Hoshing Sāhityopādhyāya. Rs. 0-10

No. 9—( Part I )-The Bhakti Chandrikā (भक्तिचन्द्रिका) [भक्ति], a Commentary on Śāṇḍilyas Bhaktisūtras, by Nārāyaṇa Tīrtha. Edited with a Prefatory Note by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A. Rs. 0-15

No. 10-( Part I )-The Siddhāntaratna ( सिद्धान्तरत्न ) [ गौडीयवैष्णवदर्शन ], by Baladeva Vidyābhūṣaṇa. Edited with a Prefatory Note by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A. Rs. 1-2

No. 10-( Part II )— Do. Do. Rs. 2-12

No. 11-The Śrī Vidyā Ratna Sūtras, (श्रीविद्यारत्नसूत्र) [तन्त्र], by Gauḍapāda, with a Commentary by Śaṅkarāraṇya. Edited with Introduction etc. by Nārāyaṇa Śāstrī Khiste, Sāhityāchārya. Rs. 0-9

No. 12-The Rasapradīpa, ( रसप्रदीप ) [ अलङ्कार ], by Prabhākar Bhaṭṭa. Edited with Introduction etc. by Nārāyaṇa Śāstri Khiste Sāhityāchārya. Rs. 1-2

No. 13-The Siddhisiddhānta Saṅgraha, (सिद्धिसिद्धान्तसंग्रह) [ नाथमार्ग ], by Balabhadra. Edited with Introduction by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A. Rs. 0-14

No. 14-The Triveṇikā, (त्रिवेणिका) [ अलङ्कार ], by Āśādhar Bhaṭṭa. Edited with Introduction by Baṭukanātha Śarmā Sāhityopādhyāya, M. A. and Jagannātha Śāstri Hoshing Sāhityopādhyāya. Rs. 0-14

No 15-( Part I )-The Tripurārahasya. ( Jñāna-Khaṇḍa ) ( त्रिपुरारहस्य, ज्ञानखण्ड ) [ तान्त्रिकदर्शन ],

Edited with a Prefatory Note by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A. Rs. 0-14

No. 15-( Part II )—Do. Do. Rs. 2-4

No. 15-(Part III) - Do. Do. Rs. 2-0

No. 15-( Part IV )—Do. with Introduction, etc. by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A.

No. 16-The Kāvya Vilāsa, ( काव्यविलास ) [ अलङ्कार ], by Chirañjīva Bhaṭṭāchārya. Edited with Introduction etc. by Baṭukanātha Śarmā Sāhityopādhyāya, M. A. and Jagannātha Śāstri Hoshing Sāhityopādhyāya. Rs. 1-2

No. 17-The Nyāya Kalikā, (न्यायकलिका) [न्याय], by Bhaṭṭa Jayanta. Edited with Introduction by M. M. Gaṅgānātha Jhā, M. A., D. Litt. Rs. 0-14

No. 18-( Part I )-The Gorakśa Siddhānta Saṅgraha. ( गोरक्ष-सिद्धान्तसंग्रह ) [ नाथमार्ग ], Edited with a Prefatory Note by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja M. A. Rs 0-14

No. 19-( Part I )-The Prākṛta Prakāśa ( प्राकृतप्रकाश ) [ प्राकृतव्याकरण ], by Vararuchi with the Prākrita Sañjīvanī by Vasantarāja and the Subodhinī by Sadānanda. Edited with Prefatory note etc. by Baṭukanātha Śarmā, M. A. and Baladeva Upādhyāya, M. A. Rs. 2-4

No. 19-( Part II ) Do. Do. Rs. 2-12

No. 19-( Part III ) Introduction etc. ( In Preparation. )

No. 20-The Mānsatattvaviveka (मांसतत्त्वविवेक) [ धर्मशास्त्र ], by Viśvanātha Nyāyapañchānana Bhaṭṭāchārya. Edited with Introduction etc. by Pandit Jagannātha Śāstri Hoshing Sāhityopādhyāya, with a Foreword by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A., Principal, Government Sanskrit College, Benares. Rs. 0-12

No. 21-(Part I) The Nyāya Siddhānta Mālā (न्यायसिद्धान्त-माला) [न्याय], by Jayarāmā Nyāyā Pañchānana Bhaṭṭāchārya. Edited with Introduction etc. by Dr. Mangal Deva Śāstrī, M. A., D. Phil. (Oxon), Librarian, Govt. Sanskrit Library, Saraswati Bhavana, Benares. Rs. 1-4

No. 21-(Part II) Do. Do. Rs. 2-0

No. 22-The Dharmānubandhi Ślokachaturdaśī (धर्मानुबन्धिश्लोकचतुर्दशी) [धर्मशास्त्र], by Śri Śeṣa Kṛṣṇa with a Commentary by Rāma Paṇḍit. Edited with Introduction etc. by Nārāyaṇa Śāstri Khiste Sāhityāchārya, Assistant Librarian, Government Sanskrit Library, Saraswati Bhavana, Benares. Rs. 1-0

No. 23-The Navarātrapradīpa (नवरात्रप्रदीप) [धर्मशास्त्र], by Nanda Paṇdit Dharmādhikārī. Edited with Introduction etc. by Vaijanātha Śāstrī Varakale Dharmaśāstra-Śāstrī, Śādholāl Research Scholar, Sanskrit College, Benares, with a Foreword by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A., Principal, Government Sanskrit College, Benares. Rs. 2-0

No. 24-The Śrī Rāmatāpinīyopaniṣad (रामतापिनीयोपनिषद्) [उपनिषद्] with the Commentary called Rāma Kāśikā in Pūrvatāpinī and Ānandanidhi in Uttaratāpinī by Ānandavana. Edited with Introduction etc. by Anantarāma Śāstrī Vetāla Sāhityopādhyāya, Post-Āchārya Scholar, Govt. Sanskrit College, Benares, with a Foreword by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M.A., Principal, Government Sanskrit College, Benares. Rs. 3-12

No. 25-The Sāpiṇḍyakalpalatikā (सापिण्ड्यकल्पलतिका) [धर्मशास्त्र], by Sadāśivadeva alias Āpadeva with a Commentary by Nārāyaṇa Deva. Edited with Introduction etc. by Jagannātha Śāstri

Hośiṅga, Sāhityopādhyāya, Sādholal Research Scholar, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 1–4

No. 26–The Mṛgāṅkalekhā Nāṭikā ( मृगाङ्कलेखानाटिका ) [ नाटिका ], by Viśvanātha Deva Kavi. Edited with Introduction etc. by Nārāyaṇa Śāstri Khiste Sāhityāchārya, Asst. Librarian, Government Sanskrit Library, Benares. Rs. 1–0

No. 27–The Vidvaccharita Pañchakam ( विद्वच्चरितपञ्चकम् ) [ निबन्ध ], by Nārāyana Śāstri Khiste, Sāhityāchārya, Assistant Librarian, Govt. Sanskrit College, Sarasvati Bhavana Library, Benares. With an Introduction by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A., Principal, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 2–0

No. 28–The Vrata Kośa (व्रतकोश) [धर्मशास्त्र], by Jagannātha Śāstri Hośiṅga Sāhityopādhyāya, Sādholal Research Scholar, Sanskrit College, Benares. With a Foreword by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A., Principal, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 4–0

No. 29-The Vṛttidīpikā (वृत्तिदीपिका) [व्याकरण], by Mauni ŚrīKṛṣṇa Bhaṭṭa. Edited with Introduction etc. by Pt. Gaṅgādhara Śāstri Bhāradvāja, Professor, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 1–2

No. 30–The Padārtha Maṇḍanam (पदार्थमण्डनं) [वैशेषिक], by Śrī Venīdatta. Edited with Introduction etc. by Paṇḍit Gopāla Śāstri Nene, Professor, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 0–14

No. 31-( Part I )–The Tantraratna ( तन्त्ररत्न ) [मीमांसा], by Pārtha Sārathi Miśra. Edited by M. M. Dr. Gaṅgānātha Jhā, M.A., D. Litt, Vice-Chancellor, Allahabad University, Allahabad Rs. 1–14

No. 31–( Part II ) Do. Do.
Edited by Pt. Gopāla Śāstri Nene, Govt. Sanskrit College, Benares.

No. 32–The Tattvasāra (तत्त्वसार) [न्याय], by Rākhāldāsa Nyāyaratna. Edited with Introduction etc. by Harihar Śāstri, Benares Hindu University. Rs. 1–0

No. 33–( Part I ) The Nyāya Kaustubha ( न्यायकौस्तुभ ) [न्याय], by Mahādeva Puntāṅkar. Edited with Introduction etc. by Umeśa Miśra, M. A., Allahabad University, Allahabad. Rs. 3–4

No. 34–( Part I ) The Advaita Vidyātilakam ( अद्वैतविद्यातिलकम् ) [ शाङ्करवेदान्त ], by Śri Samarapuṅgava Dīkṣita. With a Commentary by Śri Dharmayyā Dīkṣita Edited with Introduction, etc. by Gaṇapati Lāl Jha, M. A., Sādholal Research Scholar, Govt. Sanskrit Library Benares. Rs. 1–4

No. 35–The Dharma Vijaya Nāṭaka ( धर्मविजयनाटक ) [ नाटक ], by Bhūdeva Śukla. Edited with Introduction etc. by Pandit Nārayaṇa Śāstri Khiste, Asst. Librarian, Govt. Sanskrit Library, Benares. Rs. 1-4

No. 36–The Ānanda Kanda Champū ( आनन्दकन्दचम्पू ) [ चम्पू ], by Mitra Miśra. Edited, with a Foreword by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M.A., by Nanda Kiśora Sāhityāchārya, Research Scholar, Sanskrit College, Benares. Rs. 3–8

No. 37–The Upanidāna Sūtram ( उपनिदानसूत्रम् ) [ वेद ], Edited with Introduction by Dr. Maṅgaladeva Śāstri, M. A., D. Phil. Rs. 1–0

No. 38-The Kiraṇāvalī Prakāśa Dīdhiti ( Guṇa ), ( किरणावलीप्रकाशदीधिति ) [वैशेषिक], by Raghunāth Śiromaṇi. Edited by Pandit Badrinātha Śāstri, M. A., Lucknow University. Rs. 1–12

No. 39.–The Rāma Vijaya Mahākāvya. ( रामविजयमहाकाव्य) [काव्य], by Rūpanātha. Edited by Pt. Gaṇapatilāl Jha, M. A. Rs. 2–0

No. 40-( Part I ) The Kālatattva Vivechana (कालतत्त्व-विवेचन) [धर्मशास्त्र], by Raghunātha Bhaṭṭa. Edited, with a Foreword by M. M Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A., by Nanda Kiśora Śarmā Sāhityāchārya, Research Scholar, Sanskrit College, Benares. Rs. 4–0

No. 40-( Part II ) Do. Do.

No. 41-( Part I ) The Sidhānta Sārvabhauma (सिद्धान्त-सार्वभौम ) [ ज्योतिष ], by Śrī Muniśvara. Edited with Introduction etc. by Jyautiṣāchārya Paṇḍit Murlīdhara Thakkura, late Sādholal Scholar, Sanskrit College, Benares. Rs. 3–0

No. 42–The Bheda Siddhi (भेदसिद्धि) [न्याय] by Viśvanātha Pañchānana Bhaṭṭāchārya. Edited with notes etc., by Nyāya Vyākaraṇāchārya Pandit Sūrya Nārāyaṇa Śukla, Professor, Govt. Sanskrit College Benares.

No. 43–( Part I ) The Smārtollāsa (स्मार्तोल्लास) [कर्मकाण्ड], by Śiva Prasāda. Edited with Introduction, notes, etc. by Vedāchārya Pandit Bhāgavata Prasāda Miśra, Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.

No. 43– ( Part II ) Do. Do.

No. 44–( Part I ) Śūdrāchāra Śiromaṇi (शूद्राचारशिरोमणि) [धर्मशास्त्र], Edited by Sāhityāchārya Pandit Nārāyaṇa Śastri Khiste.

No. 44– ( Part II ) Do. Do.

No. 45–( Part I ) Kiraṇāvalī Prakāśa (Guṇa) (किरणावली प्रकाश-गुण ) [ वैशेषिक ], by Vardhamāna. Edited, with a Foreword by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja M. A., by Pandit Badrinātha Śastri, M. A., Lucknow University.

No. 45–( Part II ) Do. Do.

No. 46–( Part I ) Kāvyaprakāśa Dīpikā ( काव्यप्रकाश-

दीपिका) [ अलङ्कार ], by Śrī Chaṇḍī Dāsa. Edited by Śrī Śivaprasāda Bhaṭṭāchārya, M. A., Professor, Presidency College, Calcutta.

No. 47–Bhedajayaśrī ( भेदजयश्री ) [ माध्ववेदान्त ], by Śrī Tarkavāgīśa Bhaṭṭa Venīdattāchārya. Edited with Introduction etc. by Pandit Tṛbhuvana Prasāda Upādhyāya, M. A., Inspector of Sanskrit Pāṭhaśālās, United Provinces, Benares.

No. 48–Samyak Sambuddhabhāṣitaṃ Buddhapratimālakṣaṇam (सम्यक्संबुद्धभाषितं प्रतिमालक्षणम्) [ शिल्पशास्त्रम् ], With the Commentary Sambuddhabhāṣita-pratimā-lakṣaṇa Vivarṇī. Critically edited with Introduction etc. by Haridāsa Mitra, M. A. Viśvabhāratī, Śāntiniketana.

No. 49–Bhedaratna ( भेदरत्न ) [ न्याय ], by Śankara Miśra. Edited with introduction, etc. by Pt. Sūrya Nārāyana Śukla, Asst. Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.

No. 50–Mātrikā Chakra Viveka ( मातृकाचक्रविवेक ) [तन्त्र], by Śvatantrānanda Nātha, with a commentary. Edited with an Introduction by P. Lalitā Prasāda Dabral Vyākaraṇāchārya, Goinkā Scholar, Govt. Sanskrit College, Benares & with a foreword by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A.

No. 51-52-( a ) Advaita Siddhānta Vidyotana ( अद्वैतसिद्धान्त विद्योतन ) [ शाङ्कर वेदान्त ], by Brahmānanda Saraswatī.

( b ) Nṛsinha Vijñapana ( नृसिंह विज्ञापन ) [ शाङ्कर वेदान्त ], by Nṛsinha Āśrama. Edited with Introduction by Pt. Sūrya Nārāyana Śukla, Asst. Professor Govt. Sanskrit College, Benares.

No. 53—Nṛsinha Prasāda-Vyavahāra Sāra ( नृसिंहप्रसादः व्यवहार सारः ) [ धर्मशास्त्र ], by Śri Dalapati Rāja. Edited with Introduction by Pt. Vināyaka Śastri Tillū.

No. 54—Nṛsinha Prasāda Prāyaśchitta Sāra ( नृसिंह-प्रसादः—प्रायश्चित्तसारः ) [धर्मशास्त्र], by Śri Dalapati Rāja. Edited with Introduction by Pt. Nanda Kiśora Śarmā Sāhityāchārya and Pt. Nanda-kumāra Śarmā Sāhityāchārya.

No. 55—Nṛsinha Prasāda—Śrāddha Sāra ( नृसिंह प्रसादः श्राद्धसारः ) [धर्मशास्त्र], by Dalapati Rāja. Edited with Introduction by Pt. Vidyādhara Miśra.

No. 56—Bhagawannāma Māhātmya Sangraha with Commentary Sudha by Editor ( भगवन्नाम-माहात्म्यसंग्रहः सुधा टीका सहितः ) [ भक्तिशास्त्र ], Edited with Introduction by Pt. Ananta Gopāl Śāstri Phadke, Asst. Professor, Govt. anskrit College, Benares.

No. 57—( Part I ) Gaṇita Kaumudī ( गणित कौमुदी ) [ गणित ], by Nārāyana Paṇḍita. Edited by Pt. Padmākara Dvivedī, Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.

No. 58—Khyātivāda ( ख्यातिवाद ) [ शाङ्करवेदान्त ] by Śankara Chaitanya Bhāratī. Edited by Śankara Chaitanya Bhārati with a foreword by M. M. Pt. Gopināthа Kavirāja, M. A.

No. 59—Sānkhya Tattvāloka (सांख्यतत्त्वालोक) [ सांख्य ], by Hariharānanda Araṇya. Edited with an Introduction by Prof. Jajñeśwar Ghosh, M. A. and a foreword by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A.

No 60—( Part I ) Śāṇḍilya Saṃhita ( शाण्डिल्य संहिता ) [ पाञ्चरात्र ], Edited by Pt. Ananta Gopāl Śāstri Phadke, Asst. Professor, Government Sanskrit College, Benares.

**No. 61**—Dakṣiṇāmūrti Saṃhitā ( दक्षिणामूर्तिसंहिता [ तन्त्र ], Edited by Pt. Nārāyana Śāstri Khiste Sāhityāchārya, Asst. Librarian, Govt. Sanskrit College, Benares.

**No. 62**—Nṛsinha Prasāda, Tīrtha Sāra ( नृसिंहप्रसादः—तीर्थसारः ) [ धर्मशास्त्र ], by Śri Dalapati Rāja. Edited by Sūrya Nārāyana Śukla, Asst. Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.

**No. 63**—Bhaktyadhikaraṇamālā ( भक्त्यधिकरणमाला ) [ भक्तिशास्त्र ], by Nārāyaṇa Tīrtha, with Commentary by Editor. Edited by Pt. Ananta Gopāla Śāstri Phadke, Asst. Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.

**No. 64**—Vāsiṣṭha Darśana ( वासिष्ठ दर्शनम् ) [ वेदान्त ], Compiled & edited with an Introduction by Dr. B. L. Atreya, M. A., Ph. D., Lecturer, Benares Hindu University. With a foreword by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A.

**No.65-67**-( a ) Tristhalī Setu ( त्रिस्थलीसेतुः ) [ धर्मशास्त्र ], by Bhattoji Dīkṣita.

( b ) Tīrthendu Śekhara ( तीर्थेन्दु शेखर ) [ धर्मशास्त्र ], by Nāgeśa Bhatta.

( c ) Kāśi Mokṣa Vichāra ( काशी मोक्ष विचारः ) [ वेदान्त ], by Sureśvarāchārya. Edited with Introduction by Pt. Sūrya Nārāyana Śukla, Asst. Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.

**No. 68**—Madhva Mukhālaṅkāra ( मध्वमुखालङ्कारः ) [ माध्व वेदान्त ], by Vanamāli Miśra. Edited with an Introduction by P. Narasinhāchārya Varakhedkar, Asst. Professor, Sanskrit College, Benares, with a foreword by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A.

## Works in the Press.

No. 1—Āśvalāyana Śrauta Sutra with Sidhhānti Bhāshya ( सिद्धान्तिभाष्यसहित आश्वलायनश्रौतसूत्र ) [ वेद ]

No. 2—Nīti Mañjarī ( नीतिमञ्जरी ) [ वेद ], by Dyā Dvivedī.

No. 3—Nyāya Kaustubha ( Part II ) Anumānakhaṇḍa (न्यायकौस्तुभ-अनुमानखण्ड) [न्याय], by Mahādeva Puntāmkar.

No. 4—Mīmānsā Chandrikā ( मीमांसाचन्द्रिका ) [मीमांसा], by Brahmānanda Saraswatī.

No. 5—Tantraratna ( Part III ) ( तन्त्ररत्न ) [मीमांसा], by Pārtha Sārathī Miśra.

No. 6—Kāvya Prakāśa Dīpikā ( Part II ) ( काव्यप्रकाश दीपिका ) [ अलङ्कार ], by Śri Chaṇḍidāsa.

No. 7—Iśvara Pratyabhijñā Kārikās of Utpala with the Vimarśinī of Abhinava Gupta and commentary on Vimarśinī by Bhāskara Kāṇṭha.

No. 8—Nyāyamrita Saurabha Saugandha by Vanamāli Miśra.

No. 9—Upendra Vijñāna Sūtra with commentary.

No. 10—Śāṇḍilya Samhitā ( Part II ).

No. 11—Tattvachintamaṇi with Āloka, Darpana, etc.

No. 12—Sankṣepa Śariraka with Subodhini by Nrisiṇha Āsrama.

No. 13—Dvaita Nirnaya Siddhānta Sangraha by Bhānu Bhaṭṭa.

No. 14—Bhakti Chandrika ( Part II ) by Nārāyaṇa Tīrtha.

# THE PRINCESS OF WALES SARASWATI BHAVANA STUDIES;

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M. A.

Vol. I—( a ) Studies in Hindu Law ( 1 ): its Evolution, by Gaṅgānātha Jhā.
( b ) The View-point of Nyāya Vaiśeṣika Philosophy, by Gopinātha Kavirāja.
( c ) Nirmāṇa Kāya, by Gopinātha Kavirāja. Rs. 1-12

Vol. II—( a ) Paraśurāma Miśra alias Vāṇī Rasāla Rāya, by Gopinātha Kavirāja.
( b ) Index to Śābara's Bhāṣya, by the late Col. G. A. Jacob.
( c ) Studies in Hindu Law ( 2 )—its sources, by Gaṅgānātha Jhā.
( d ) A New Bhakti Sūtra, by Gopinātha Kavirāja.
( e ) The System of Chakras according to Gorakṣanātha, by Gopinātha Kavirāja.
( f ) Theism in Ancient India, by Gopinātha Kavirāja.
( g ) Hindu Poetics, by Baṭukanātha Śarmā.
( h ) A Seventeenth Century Astrolabe, by Padmākar Dvivedī.
( i ) Some aspects of Vīra Śaiva Philosophy, by Gopinātha Kavirāja.
( j ) Nyāya Kusumāñjali (English Translation), by Gopinātha Kavirāja.
( k ) The Definition of Poetry, by Nārāyaṇa Śāstri Khiste.
( l ) Sondala Upādhyāya, by Gopinātha Kavirāja. Rs. 5-0

Vol. III—( a ) Index to Śābara's Bhāṣya, by the Late Col. G. A. Jacob.
( b ) Studies in Hindu Law ( 3 ): Judicial Procedure: by Gangānātha Jhā.
( c ) Theism in Ancient India, by Gopinātha Kavirāja.

( d ) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature, by Gopinātha Kavirāja.

( e ) Naiṣadha and Śrī Harṣa by Nīlakama Bhaṭṭāchārya.

( f ) Indian Dramaturgy, by P. N. Pāṭankar. Rs. 5-0

Vol. IV—( a ) Studies in Hindu Law (4): Judicial Procedure; by Gangānātha Jhā.

( b ) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature by Gopinātha Kavirāja.

( c ) Analysis of the Contents of the Ṛgveda-Prātiśākhya, by Maṅgal Deva Śāstrī.

( d ) Nārāyaṇa's Gaṇitakaumudī, by Padmākara Dvivedi.

( e ) Food and Drink in the Rāmāyanic Age, by Manmatha nath Roy.

( f ) Satakāryavāda; Causality in Sāṅkhya, by Gopinātha Kavirāja.

( g ) Discipline by Consequences, by G. L. Sinha.

( h ) History of the origin and expansion of the Aryans. by A. C. Ganguly.

( i ) Punishments in Ancient Indian Schools, by G. L. Sinha. Rs. 5-0

Vol. V—( a ) Ancient Home of the Aryans and their migration to India, by A. C. Ganguly.

( b ) A Satrap Coin, by Shyāmlal Mehr.

( c ) An Estimate of the Civilisation of the Vanaras as depicted in the Rāmayaṇa, by Manmatha nāth Roy.

( d ) A Comparison of the contents of the Ṛgveda, Vājasaneya, Taittirīya & Atharvaveda Prātiśākhyas, by Maṅgala Deva Śāstri.

( e ) Formal Training and the Ancient Indian Thought, by G. L. Sinha.

( f ) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature by Gopinātha Kavirāja.

(g) A Descriptive Index to the names in the Rāmāyaṇa, by Manmathanāth Roy.

(h) Notes and Queries, (1) Virgin Worship, by Gopinātha Kavirāja. Rs. 5-0

Vol. VI—(a) Index to Śābaras Bhāṣya, by the late Col. G. A. Jacob.

(b) Some Aspects of the History and Doctrines of the Nāthas, by Gopinātha Kavirāja.

(c) An Index etc. to the Rāmāyana, by Manmathanātha Roy.

(d) Studies in Hindu Law by M. M. Gaṅgānātha Jhā.

(e) The Mimāṃsā manuscripts in the Govt. Sanskrit Library, Benares, by Gopinātha Kavirāja.

(f) Notes and Queries, by Gopinātha Kavirāja.

Vol. VII—(a) Bhāmaha and his Kāvyālaṅkāra, by Baṭukanātha Śarmā and Baladeva Upādhyāya.

(b) Some variants in the readings of the Vaiśeṣika Sūtras, by Gopinātha Kavirāja.

(c) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature, by Gopinātha Kavirāja.

(d) An attempt to arrive at the correct meaning of some obscure Vedic words, by Sītāram Jośi.

(e) A comparison of the contents of the Ṛg Veda, Vājasaneya, Taittirīya, and Atharva Veda (Chāturādhyāyikā) Prātiśākhyas, by Maṅgal Deva Śāstri.

(f) An Index to the Rāmāyaṇa, by Manmatha Nath Roy.

(g) An Index to Śābaras Bhāṣya, by Col. G. A. Jacob.

(h) Gleanings from the Tantras, by Gopinātha Kavirāja.

(i) The date of Madhusūdana Saraswatī, by Gopinātha Kavirāja.

(j) Descriptive notes on Sanskrit Manuscripts, by Gopinātha Kavirāja.
(k) A Note on the meaning of the word Parārdha, by Umeśa Miśra. Rs. 5-0

Vol. VIII—(a) Indian Philosophy, by Tārakanātha Sānyal.
(b) An Index to the Rāmāyaṇa, by Manmatha Nath Roy.
(c) Index to Śabara's Bhāṣya, by the late Col. G. A. Jacob.
(d) Hari Svāmi, the commentator of Śatapatha Brāhmana and the date of Skanda Svāmi the commentator of the Ṛgveda, by Maṅgaladeva Śāstri.
(e) Mysticism in Veda, by Gopinātha Kavirāja.
(f) The Devadāsī; a brief history of the Institution, by Manmatha Nātha Roy. Rs. 5-0

Vol. IX—(a) The Life of a Yogin, by Gopinātha Kavirāja.
(b) The antiquity of the Indian art canons, by Haridāsa Mitra.
(c) Prāchya Vargīkaraṇapaddhati, by Satiśa-chandra Guha.
(d) Yoga Vāsiṣṭha and some of the minor Upaniṣads, by B. L. Atreya.
(e) An index to the proper names occurring in in Vālmiki's Rāmāyana, by Manmatha Nātha Roy.
(f) The Philosophy of Tripurā Tantra, by Gopinātha Kavirāja, M. A.
(g) Notes on Pāśupata Philosophy, by Gopinātha Kavirāja. Rs. 5-0

---

THE PRINCESS OF WALES SARASWATI BHAVANA STUDIES

( SANSKRIT )

SARASVATALOKA

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M.A.

Kiraṇa I ( In progress )

( a ) Mangalam, etc by Nārāyaṇa Śāstri Khiste.

( b ) Mimānsakamatasaṃgraha, by Hārānchandra Bhaṭṭācharya.

( c ) Śrimad Āchārya Manḍana Miśra by Chinna Swāmī Śāstrī.

( d ) Bhagavato Buddhasya Chaitama Upadeśaścha. by Gopinātha Kavirāja.

Kiraṇa I ( Supplement )

Sanskrita Kavi Parichaya-(Bhāravi) by Nanda Kiśora Śarma.

Kiraṇa II ( In progress )

( a ) Śāradā Prasādanam by Nārāyana Śāstri Khiste.

( b ) Chūḍāmaṇi Darśanam by Śaśadhara Tarkachūḍāmaṇi.

To be had of—

The Superintendent

Government Press, U. P.,

Allahabad.